

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**XVI-XIX. YÜZYILLARDA KUZEYBATI AZERBAJCAN'IN
OSMANLI DEVLETİ İLE İLİŞKİLERİ VE KÜLTÜREL
BAĞLAR: CAR-BALAKEN ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarana KHALİLOVA

**Enstitü Anabilim Dalı: Tarih
Enstitü Bilim Dalı: Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi**

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Ümit EKİN

KASIM-2016

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

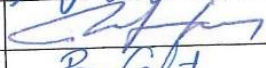
XVI-XIX. YÜZYILLARDA KUZEYBATI AZERBAYCAN'IN
OSMANLI DEVLETİ İLE İLİŞKİLERİ VE KÜLTÜREL
BAĞLAR: CAR-BALAKEN ÖRNEĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tarana KHALİLOVA

Enstitü Anabilim Dalı: Tarih
Enstitü Bilim Dalı: Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi

“Bu tez 09.11.2016 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir”.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof.Dr. Abdullah Gündoğdu	Basarılı	
Doç.Dr. Ümit Ekim	Basarılı	
Doç.Dr. Muhammed Bilal SELİK	Basarılı	B. Celil

BEYAN

Bu tezin yazılmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğunu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunulmadığını beyan ederim.

Tarana KHALILOVA

09.11.2016

ÖNSÖZ

Kuzeybatı Azerbaycan, tarihte kendine has bir yere sahip olan fakat tarihi yeteri kadar araştırılmayan hatta tarihi sahteleştirilen bir bölgedir. Bu bölge, Şeki'den Balaken'e kadar olan illeri kapsıyor olsa da, biz çalışmamızda Kuzeybatı Azerbaycan'ın daha da Kuzeybatısına giderek zaman zaman bağımsız olan, Allah'tan başka kimseye boyun eğmeyen Car-Balaken Cemaatlığı ve İlisu Sultanlığı'nı araştırmaya çalışacağız.

Bu bölge, Dede Korkut kahramanlarının dilinden çıkan tatlı Oğuz Türkçesi'nin konuşulduğu bölgedir. Bu tatlı Türkçeyi dinlemek, işitmek isteyenler, Zagatala'nın, Balaken'in köylerini, İlisu'yu, Sarıbaş'ı ziyaret etmeli ve bu toprakların milletinin yüzyıllarca koruduğu eski Türk adetlerini, ananelerini yakından tanımalılar.

Bu çalışmamda bana yakından destek ve yardımcı olan, çok büyük sabır gösteren, kıymetli zamanını bana harcayan değerli danışmanım Doç. Dr. Ümit EKİN hocama, tezimde kullandığım Arapça kaynakları günümüz Türkçesi'ne çeviren, birçok kaynaklara ulaşmamda yardımcı olan ve her konuda benden desteğini esirgemeyen Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi öğretim görevlisi Yrd. Doç. Dr. Ahmet NİYAZOV hocama, yine kaynak konusunda yardımcı olan Zaur ORUCOV hocama, bu bölge ile ilgili önemli bilgilere sahip olmamda çok büyük emeği geçen Zagatala Tarih Müzesi'nin müdürü merhum Cihangir SOLTANOV'a, öğrencilere, aynı zamanda da bana her zaman destek olan Orhun Yayınevi'nin sahibi Dursun YELKEN'e, Tez dönemi boyunca hep yanımda ve manevi destek olan arkadaşlarım Şule KARABIYIK, Manolya SAATÇİ ve Tahera YAREE'ye, Rusça kaynakların Azerbaycan Türkçesi'ne çevirisini yapan annem ve babama, Yüksek Lisans ders dönemi ve Tez döneminde aynı zamanda zor günlerimde desteklerini benden esirgemeyen aileme sonsuz teşekkürlerimi borç bilirim.

Tarana KHALİLOVA

09.11.2016

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	III
ÖZET	IV
SUMMARY	V
GİRİŞ	1
Azerbaycan Tarihi.....	2
I. BÖLÜM	9
1.1. XVI-XVIII. YÜZYILLAR AZERBAJYCAN OSMANLI İLİŞKİLERİNDE KUZEYBATI AZERBAJYCAN'IN YERİ	9
1.1.1. Bölgenin Tarihine Kısa Bir Bakış.....	9
1.1.2. XVI. Yüzyılda (1578-1590) Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri.....	10
1.1.3. XVII-XVIII. Yüzyılda Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri.....	16
1.1.4. İlisu Sultanlığı.....	19
1.1.5. Car-Balaken Cemaatlığı	24
1.1.6. Car-Balakenlilerin Osmanlı Devleti ile Siyasi İlişkileri.....	30
1.1.7. Dağıstan ve Kuzeybatı Azerbaycan'dan Osmanlı'ya Yapılan Göçler.....	37
II. BÖLÜM	41
KUZEYBATI AZERBAJYCAN VE OSMANLI DEVLETİ ARASINDA KÜLTÜREL BAĞLAR: XIX. YÜZYIL	41
2.1. Sufizm, Müridizm ve Nakşibendilik.....	41
2.2. Osmanlı Devleti'nden İcazet Alan Âlimler.....	45
A. Talalı Şeyh Hacı Ahmet Efendi.....	45
B. İsmail Siraceddin Şirvani.....	47
C. Hacı Yahya Bey Kutgaşeni.....	48
D. Abdurahman Efendi Gazigumugi.....	48
2.3. Car-Tala bölgesinin Nakşibendi Alimleri.....	49
A. Almalılı Mahmut Efendi.....	49
B. Gandahlı Şeyh Şueyb Bagini.....	50
C. Hacıyov Efendi.....	51
D. Hacı Muhammed Nasuh Efendi.....	51
2.4. Medreselerin Genel Durumu.....	52

2.4.1. Medreseler.....	56
2.4.2. Medresede Okutulan Dersler.....	58
2.5. Vakıf Kültürü.....	59
2.6. Hattatlık Sanatı.....	62
2.6.1. Mezar Taşları.....	63
SONUÇ.....	65
KAYNAKÇA.....	68
EKLER.....	77
ÖZGEÇMİŞ.....	92

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
AMEA.	: Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
BSE.	: Büyük Sovyet Ansiklopedisi
ev.	: Çeviren
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
yy.	: Yüzyıl
ZKM KP.	: Zagatala Tarih ve Diyarşinaslık Müzesi

Tezin Başlığı: XVI-XIX. Yüzyıllarda Kuzeybatı Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile İlişkileri ve Kültürel Bağlar: Car-Balaken Örneği	
Tezin Yazarı: Tarana KHALİLOVA	Danışman: Doç. Dr. Ümit EKİN
Kabul Tarihi: 09.11.2016	Sayfa Sayısı: v (ön kısım)+76 (Tez)+ 16(ekler)
Anabilim Dalı: Tarih Tarihi	Bilim Dalı: Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi
<p>Kuzeybatı Azerbaycan XVIII. Yüzyıldan beri düşmanlara özellikle Ruslara karşı yapılan savaşların merkezinde yer almış bir bölgedir. Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) Antlaşmalarından sonra tarihi Azerbaycan'ın Car-Balaken (Car-Tala) bölgesine sahip olmaya çalışan Rusya İmparatorluğu soykırımlar ve sürgünler yoluyla buradaki Müslüman Türk halkını “temizlemek” için çeşitli yollara başvurdu. Rus Ordusu'nun askeri operasyonlarına liderlik eden Gürcü ve Ermeni generalleri işgal olunmuş Azerbaycan topraklarından daha fazla pay almak ümidi ile ülke halkını katletmekten de geri durmamıştır.</p> <p>XIX. Yüzyıl Müridizim Hareketi yıllarında Zagatala bölgesinin ahalisinin hiçbir şekilde korkmadan, gerçek Cihat aşkıyla haçlı ordusu önünde kefen giyerek sergilediği tarihi kahramanlıkların dünya tarih sahnesinde eşi benzeri yoktur.</p> <p>XVI. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Şark Saferi sırasında Safevi Devleti'ne karşı ayaklanan, Osmanlı'yı kendine din kardeşi olarak gören ve yardım elini uzatan, daha sonraları XVIII. Yüzyılda Osmanlı'nın Azerbaycan'ın Kuzeybatısında gözü, kulağı olmayı başaran, XIX. Yüzyılda ise kültürel bağlamda kalbi Osmanlı ile atan bu bölgenin tarihi gerçekten araştırılmaya değerdir.</p> <p>Tarihsel eylemler, kültürü oluşturan temel unsur olarak bir bölgenin şekillenmesine sebep olmakta ve manevi kültürün hudutlarını belirlemektedir. Kafkasya'da Müslümanların dini hayatının şekillenmesinde Osmanlı etkisi bunun bir örneği olarak kabul edilebilir. Kafkasya'nın büyük bir kısmını Anadolu'ya bağlayan köprüler hep bu temeller üzerinde atılmış, maddi ve manevi değerler dolayısı ile bölgeyi İslam Medeniyeti'nin bir parçası haline getirmiştir.</p>	
Anahtar Kelimeler: Zagatala, Car-Balaken Cemaatliği, Car-Tala, İlisu Sultanlığı.	

Title of the Thesis: In The XVI-XIX Century Northwest Azerbaijan Relations With The Ottoman Empire And Cultural Ties: On The Example Of Jar-Balakan	
Author: Tarana KHALILOVA	Supervisor: Assoc. Prof. Ümit EKİN
Date: 09.11.2016	Nu. of Pages: v(pre text)+76(main body)+16(app)
Department: History	Subfield: The History of Ottoman Institutions and Civilization
<p>Jar-Balakan, Sultanate of Ilisu of the north-west of Azerbaijan has been a battle field against enemies, especially Russians since the 18th century. After the conclusion of the historical Gulistan (1813) and Turkmanchay (1828) agreements, Russian Empire used various manoeuvres to carry out ethnic cleansing of local Muslim Turkic peoples by means of genocides and banishment in order to dominate over the north-west regions of Azerbaijan. Georgian and Armenian generals that lead military operations of the Russian Army mercilessly invade the territory of the country in order to tear away more lands from the occupied territories.</p> <p>Historical heroism that people of Zagatala regions demonstrated fearlessly, without avoiding from death before crusaders during the Muridism movement of the 19th century, is unique in the world history.</p> <p>The history of this region is worthy to be researched since the region rebelled against Safavids State during the “East Journey” of the Ottoman Empire in the 16th century it considered Ottomans as a brother in religion and supported them, almost it was a main contact point in the north-west of Azerbaijan, even though sometimes due to controversies existed between the parties resulted stagnations in relations, was culturally tied with Ottomans in the 19th century.</p> <p>Historical movements give rise to shape the region as a main element to essential for culture and they determine the limits of moral culture as well. The role of the Ottoman factor to shape the religious life of the Caucasus is a mere example of it. The links to connect main part of the Caucasus to Anatolia always have been established on these basics, tangible and moral values indirectly make this region as a part of Islamic culture.</p>	
Key Words: Zagatala, Jar-Balakan Community, Jar-Tala, Ilisu Sultanate.	

GİRİŞ

Azerbaycan'la Türkiye arasındaki ilişkiler zengin tarihi köklere sahiptir. Bu köklerin tarihi XI ve XII. Yüzyıllara kadar uzanmaktadır. Oğuz, Selçuk ve Kıpçak Türklerinin Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya geldikleri hatırlandığında bu ilişkinin boyutlarının ne kadar kapsamlı olduğu derhal anlaşılacaktır. Osmanlı Devleti'nin kuruluştan sonra diğer ülkelerle olan ilişkisi gibi Azerbaycan'la olan ilişkileri de artarak devam etmiştir.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasındaki ilişkiler sonraki dönemlerde çeşitli sebeplerden ötürü inişli çıkışlı bir seyir izlemiştir. İki ülke arasında oldukça canlı ticari, ekonomik ve kültürel ilişkiler yaşanmışsa da Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasındaki ilişkilerin seyrini siyasi gelişmeler belirlemiştir.

Araştırmanın konusu

Bu çalışmada Azerbaycan'ın Kuzeybatı bölgesinde bulunan Car-Balaken Cemaatliği ve İlisu Sultanlığı'nın Osmanlı Devleti ile siyasi ve kültürel ilişkilerini ele almaya çalıştık. XIX. Yüzyıl boyunca Çarlık Rusyası'nın saldırılarına maruz kalan bu topraklar tarih kitaplarında da en çok Ruslar tarafından işgal olunması ile sınırlı kalmıştır. Hâlbuki burada çok önemli Din âlimlerinin yetişmesi, onların İstanbul'a davet alıp orada hocalık yapması, siyasi konularda Osmanlı'nın bölge insanına güvenerek gözü arkada kalmadan bu toprakların savunulmasını onlara havale etmesi gibi durumları ortaya koyarak tezimizi yazıp bitirmeye çalıştık. Konuyu araştırırken bölgenin tarih boyunca hem siyasi hem de kültürel yönden Osmanlı Devleti ile nefes aldığını gördük.

Toprakları Rusya ve İran arasında paylaşılan ve bugün haritada çok az bir yeri kapsayan Çağdaş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuzeybatısında yer alan Car-Balaken bölgesinin Sünni ahalisinin Osmanlı için taşıdığı tarihi değerleri araştırırken Osmanlı'nın kendini buradaki Müslüman kesime çok yakın hissederek haçlılarla savaşta onları da yardıma çağırdığını elimizdeki Ahıska Valisi Süleyman Paşa'nın Car-Balaken'e gönderdiği mektuptan öğreniyoruz. Aynı zamanda bölge insanı da elinden geldiği kadar Osmanlı Devleti'ne yardımda bulunmaya çalışmıştır.

Araştırmanın amacı.

Malum olduğu gibi Car-Balaken Cemaatlığı'nın Osmanlı Devleti ile ilişkilerine dair konu Türkiye'de hiç araştırılmamıştır. Bu konuyu çalışmaktaki amaçlarımızdan biri, aslında Azerbaycan'da da çok fazla araştırılmayan bu bölgenin Türkiye'de tanıtılması, Kafkasya'ya dair kitaplarda okurun önüne çıkan Zagatala Kalesi, Car, İlisu, Balaken gibi yerlerin nereleri olduğuna sorulan soruların ortadan kalkmasını sağlamak olacaktır.

Araştırmanın önemi.

Bu toprakların Şeyh Şamil, Hacı Murad¹, Danyal Sultan, Hacı Murtuz gibi Müridizim Hareketi'ne önderlik etmiş yiğitler tarafından Ruslara karşı Özgürlük Mücadelesi verilmesi yönünden de çok büyük önemi vardır. Tezimizin bu alana da katkı sağlayacağı umulmaktadır.

Araştırmanın yöntemi.

Konunun çalışılmasında yöntem çok önemlidir. Bu tez çalışmasıyla ilgili araştırma yaparken ulaşılabildiğimiz bütün kaynaklardan istifade etmeye çalıştık. Yukarıda belirtildiği gibi, Türkiye'de konuyla ilgili çok fazla kaynak bulunmamaktadır. İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Süleymaniye Kütüphanesi, Sakarya Üniversitesi Kütüphanesi, Azerbaycan Milli Kütüphanesi, Zagatala Merkez Kütüphaneleri, Azerbaycan İlimler Akademisi El Yazmalar Enstitüsü'ndeki Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi ile yazılmış kitaplar, makaleler, tezler, Zagatala Tarih Müzesi'nin El Yazmalar Şubesi'ndeki Arapça yazılmış belgeler ve aynı zamanda Rusça kaynaklardan yararlanmaya çalıştık.

Çalışmamız, Giriş ve iki bölümden ibarettir. Giriş'te genel olarak Çağdaş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin en eski zamanlarından bu güne kadar kat ettiği tarihi yol kronolojik olarak gösterilmiştir. Birinci bölümde, tarihi Car-Balaken ve İlisu Sultanlığı hakkında bilgiler ve onların Osmanlı Devleti ile ilişkilerine yer verilmiştir. İkinci bölümde ise bu bölgenin genel olarak kültürel değerleri ve Osmanlı ile arasındaki kültürel bağların neye dayandığına dair konular incelenmiştir.

Azerbaycan Tarihi

Sözlükteki anlamına göre; Azerbaycan kelimesi, “Azerbaygân” sözünün Arapçalaşmış halidir. “Azer” od (ateş), “baygân” yurt anlamına gelmektedir. Bu iki kelimenin birleşmesinden Azerbaycan yani “odyurdu” kelimesi ortaya çıkmıştır. Azerbaycan

¹ Hacı Murad'ın başsız mezarı Azerbaycan'ın Kuzeybatı bölgesindeki Gah İlindedir.

kelimesini tarihi açıdan ele aldığımızda ise eski çağlarda Küçük Medya² anlamına gelen bu kelimenin Büyük İskender'in Kumandanlarından olan İran satrapı³ Atropat'ın (Farsça-Azerbad) adıyla ilişkili olduğu görülmektedir.

Günümüzde kullanılan Azerbaycan kavramı, Atropaten kelimesinden gelmiş ve Araplaşarak Azerbadegân halini almıştır⁴.

Ancak sadece coğrafi anlamda değerlendirildiği zaman bu adın oluşması çok daha eski dönemlere ulaşmaktadır. Azerbaycan adı genellikle bugünkü İran'ın kuzeybatı sahasını içine alan bir coğrafi kesimin ismi olma özelliği taşıyor olsa da, Kafkasya'daki kısmı tarih boyunca Albanya⁵, Aran, (Arapça biçimiyle "Arran"), Şirvan gibi çeşitli eyalet adlarını taşımıştır. Her iki bölgeyi kapsayacak biçimde Azerbaycan adının Sasani döneminden itibaren kullanıldığı bilinmektedir⁶.

Azerbaycan'ın asıl yerleşimi ve ortaya çıkışı XI. Yüzyılda Selçuklular, XIII. Yüzyılda ise İlhanlıların hâkimiyeti devrinde vuku bulmuştur. Selçuklulardan önce burada Türkler pek görülme de farklı zamanlarda yerli ahaliye çok fazla Türk unsuru karışmıştır ki Selçuklulardan önce Türkçe konuşmayan bazı bölge ahalisinin büyük bir kısmının köken olarak Türk olduklarını söyleyebiliriz⁷.

Tarih boyunca Azerbaycan topraklarında birbirinin arkasından çeşitli isimlerle farklı devletler ortaya çıkmıştır.

Adı ilk kez M.Ö. 843 yılında söylenen Asur, Urartu kaynaklarında ve İncil'de Munna, Manna, Manas, Minni vs. gibi geçen Manna Devleti (843-610) Urmiye Gölü'nün güneydoğusundaki küçük hükümdarlıkların birleştirilmesi ile ortaya çıkmıştır. M.Ö. VIII. Yüzyılda Manna siyasi ve uluslararası ilişkilerde önemli röle sahip olmuştur. Manna Devleti Azerbaycan topraklarında kurulan ilk Devlet olarak kabul ediliyor⁸.

² Midiya Güney Azerbaycan'ın merkezinde kurulan devletti. Başkenti Ekbatan şehri idi (bugünkü Hemedan şehri). (*Azerbaycan Tarihi*, C. I, Bakü 2007, s. 183.)

³ Eski İran'da ülke topraklarının bölündüğü idari birimlere (eyaletlere) verilen isimdir.

⁴ Kerim Oder, *Azerbaycan*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1982, s. 17.

⁵ Alban adının ilk defa Türkmenler ve Kazaklar tarafından kullanıldığı öne sürülmüştür. Alban kelimesi eski Türk dillerinde "kahramanlar, cesur" manasına gelen "alp" veya "alb" kelimesinden ortaya çıkmıştır. Kelimedeki "an" ise çokluk eki olarak gösteriliyor. Yani "Alban" kelimesi cesurlar, kahramanlar anlamına geliyor. Buna uygun olarak Albaniya ahalisinin içinde Türk gruplarının geniş bir şekilde temsil edildiğini söyleyebiliriz.

⁶ İsmail Mehmetov, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik yapı, Eski çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken yayınları, İstanbul 2009, s. 19.

⁷ Fuat Köprülü, "Azerbaycan", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, C. II, MEB, 5. Baskı, İstanbul 1979. s. 97.

⁸ *Azerbaycan Tarihi*, C. I, Elm Neşriyatı, Bakü 1998, s. 180-182.

M. Ö. VII. Yüzyılda Kuzeyde yaşayan Kimmer, İskit ve Sakalar'ın Ön Asya'ya akınları başlamış, onların bir kısmı da Azerbaycan'a gelmiştir. Onların Azerbaycan topraklarında yaşamaları buradaki yerlerin isimlerinden açık şekilde belli olmaktadır⁹.

Atropatena (veya Küçük Midya) M.Ö. IV-M.S. III asırlarda İran yaylasının kuzeybatı kesiminde ortaya çıkmıştır. Onun arazisi bugünkü Güney Azerbaycan, İran'ın güneyi, bazı zamanlarda Kuzey Azerbaycan'ın güney şehirleri ve Güney Kafkasya'nın bazı vilayetlerini kapsıyordu. Devletin kuzey sınırları çoğu zaman Aras Nehri'ne, doğu sınırları Talış¹⁰ ve Elbrus¹¹ dağlarına, güney sınırları Elvend¹² dağlarına kadar uzanıyordu. Başkenti Urmiye gölünün güneydoğusunda Miandor şehrinin doğusundaki Gazaka (Ganzaka) şehri idi¹³.

Azerbaycan'ın Aras Nehri'nden kuzeyde Kafkas Albaniya'sı, mevcuttu. Devletin sınırları Büyük Kafkas Dağları'nın kuzeybatısından Küçük Kafkas Dağları'na ve Aras Nehri'ne, Gabırri¹⁴ Nehri'nden Hazar Denizi'ne kadar uzanan bölgeyi, Mil ve Muğan Çölleri'ni, kapsıyordu. Devletin Kuzey sınırları Büyük Kafkasya'ya, kuzeybatıda Gabırri ve Alazan¹⁵ Nehri'ne, kuzeydoğuda bugünkü Derbend'in kuzeyine kadar olan yerleri içine alıyordu. Albaniya'nın başkenti V. Yüzyıla kadar Kabalaka¹⁶ olmuş daha sonra başkent, Kür Nehri'nin sağ tarafında bulunan Berde şehrine taşınmıştır¹⁷.

VII. Yüzyılda Albaniya'nın Kalankatuk Köyü'nden¹⁸ olan Moisey Kalankatuklu "Albaniya'nın Tarihi" eserinde Albaniya ülkesini böyle değerlendirmiştir: "Yüksek, Büyük ve Küçük Kafkas Dağları'ndaki Alban ülkesi sayısız doğal zenginlikleri ile olağanüstü güzel bir memlekettir. Büyük Kür Nehri sakin sakin bu ülkenin tam ortasından, büyük ve küçük balıklar getirerek Hazar Denizi'ne akmaktadır. Nehrin sahilleri boyunca bereketli topraklarda, tahıl, üzüm, ipek, pamuk ve zeytin gibi ürünler

⁹Azerbaycan'nın Kuzeybatısındaki Zagatala ilinin Kımır köyünün isminin buradan geldiğine dair versiyonlar vardır. Aynı zamanda Zagatala İlinin adının "Sakatala, Sak vadisi, Sak Düzü" kelimelerinden ortaya çıktığı bilinmektedir. (Elvira Latifova, "Kafkasya'nın Bazı Türk Toponimlerine Dair: Azerbaycan'ın Kuzeybatı Bölgesi ve Güney Dağıstan Örneğinde", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. I, 2. Sayı, Mayıs, 2014, s. 4.)

¹⁰ Azerbaycan'nın Güneydoğu kesiminde bulunan dağ.

¹¹ Büyük Kafkas Dağları'nda zirve. Rusya'nın en yüksek dağ zirvesidir.

¹² İran'da Zagros Dağı'nın bir zirvesidir.

¹³ Vagif Piriyeu, *Azerbaycan'ın Tarihi-Siyasi Coğrafyası*, Muallim Neşriyyatı, Bakü 2006, s. 15.

¹⁴ Azerbaycan ve Gürcistan topraklarından akan nehir. Alazan Nehri'nin sol kolu. Gürcistan'da İori Nehri olarak tanınıyor.

¹⁵ Gürcistan ve Azerbaycan sınırından akıyor.

¹⁶ Bugünkü Gebele şehri.

¹⁷ Kemal Aliyev, *Antiçnaya Kavkazskaya Albaniya (Antik Kafkas Albaniyası)*, Bakü 1992, s. 30.

¹⁸ Kür Nehri'nin sağ kıyısında bulunan şehir.

yetiştirilmektedir, bölgede aynı zamanda petrol de bulunmaktadır. Buradaki dağlardan altın, gümüş, bakır madenleri çıkartılmaktadır. Ülkenin payitahtı Berde şehridir¹⁹.

Ülkenin bu bölgesindeki Albaniya Devleti; ekonomik ve siyasi sebeplerden dolayı güneye göre daha geç tarihte ortaya çıkmıştır. Albaniya hakkında Antik Yunan, Alban, Ermeni, Gürcü, Süryani, Arap gibi birçok kaynakta önemli bilgiler bulunmaktadır.

Strabon “Coğrafya” adlı eserinde Albaniya’da 26 farklı dilde konuşan grupların yaşadığından, Kür Nehri’nden, savaşçı kadınlardan (amazonlardan) vs. birçok konudan bahsetmektedir²⁰.

Albaniya Devleti toprakları diğer komşu ülkeler gibi uzun zaman Romalıların, Sasani şahlarının ve Bizans Devleti’nin ilgi odağı haline gelmiştir.²¹.

Azerbaycan’ın siyasi tarihinde orta çağ, kuzeyde Derbent, güneyde Zencan²², doğuda Hazar Denizi, batıda Küçük Kafkas dağlarına kadar geniş bir coğrafyayı içine alan toprakların III. Yüzyılın ortalarında Sasani İmparatorluğu’na katılmasıyla başlamıştır. Sasaniler Dönemi’nde Atropatena’nın Kuzey sınırı Derbent olmuştur. Bu, Derbent duvarlarında bulunan ve Profesör Pahomov ve Neuberq tarafından okunan Sasani-Pehlevi kitabesinden anlaşılmaktadır. Burada kalenin Sasanilerin Azerbaycan Valisi (veya tahsildarı) Berzniş tarafından 553 yılında inşa edildiği tekrarlanmaktadır²³.

Tüm dünyada olduğu gibi Azerbaycan’da da feodal devletler kurulmuş, bu devletler yükselme ve gerileme aşaması geçirmiş ardından yıkılmıştır.

Azerbaycan feodal devletlerinde yönetim biçimi mutlak monarşi olmuştur²⁴.

VII. Yüzyılın başlarında Azerbaycan, kuzeyden gelen Hazar’ların idaresine geçmiş, aynı yüzyılın ortalarında ise güneyden gelen Arapların baskısına maruz kalmıştır. Azerbaycan tarihinde büyük değişikliklere neden olan bu saldırılar, Kafkas Albaniya’sı devletine son verilmesine neden olmuştur ve Azerbaycan topraklarının Arap Hilafeti egemenliğine katılmasıyla sonuçlanmıştır.

Azerbaycan Araplar tarafından işgal edildikten sonra “Azerbaycan ve Arran eyaletleri” şeklinde Arap Devleti’ne katılmıştır. Bu yüzden Azerbaycan, Arap coğrafyacıları ve

¹⁹ Moisey Kalankatuklu, *Albaniya Tarihi*, Çev. Ziya Bünyatov, Avrasiya Press, Bakü 2006, s. 19.

²⁰ Yunan tarihçisi ve filozofu. Onun Yunanca yazdığı “Coğrafya” kitabı çok mühim kaynaktır. Strabon’a göre, Amazon kadınlarının meskeni Kafkas Albaniya’sının yukarısındaki dağlardır.

²¹ *Azerbaycan Tarihi, C. I*, Çırag Neşriyatı, Bakü 2011, s. 198.

²² İran’da şehir.

²³ Oder, *a.g.e.* s. 19.

²⁴ *Azerbaycan Sovet Ansiklopedisi, C. III*, Bakü 1979, s, 513-514.

salnamecilerinin her zaman dikkatini çekmiş ve bu yüzyıllara ait bilgilerin büyük kısmı söz konusu yazarların eserlerine girmiştir²⁵.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu sırasında Azerbaycan, Oğuzların vatanı olmuştur. XI. Yüzyılın ortalarında Azerbaycan ve Arran, Oğuzların en fazla olduğu coğrafyaların başında geliyordu. "Anadolu'yu fetheden ve Türklüğünü uzun zaman koruyanlar Azerbaycan'daki kalabalık Oğuz kitleleri olmuştur"²⁶.

Azerbaycan ve Aran Oğuzları Oğuz-Türkmen boylarının tarihinde büyük rol oynamışlardır. Oğuzların Azerbaycan'a gelişi, sadece bu ülkenin Türkleşmesine neden olmamış buradaki Türk kültürünün etkisinin zirveye ulaşmasını da sağlamıştır.

Selçuklu Devleti'nin güçten düşmesi yeni bir devletin (Atabeyler Devleti) teşekkülü için zemin hazırlamıştır. 1136 yılında Şemsettin Eldeniz tarafından kurulan Azerbaycan Atabeyleri o dönemin en kudretli ve medeniyet açısından son derece gelişmiş devletlerinden biriydi. XII. Yüzyıl Azerbaycan'ın kültürel açıdan gelişmesi ve yükselmesi "Azerbaycan'ın Rönesans Dönemi" olarak kabul edilmektedir. Atabey Eldeniz Türkmenlere karşı gelen asi emirleri darmadağın ederek Albaniya ülkesindeki tüm kargaşalara son vermiştir. Onun Mümine Hatun'dan Muhammed Cahan Pehlevan ve Muzeffereddin Kızıl Arslan isimli iki oğlu ve bir kızı olmuştur²⁷.

Atabeyler Devleti'nin ilk başkenti Gence, ikinci başkenti ise Tebriz olmuştur. Bu devlet, Azerbaycan'da 81 yıl hüküm sürmüştür.

XIII. Yüzyılda Azerbaycan Moğol istilasına maruz kaldığı için bu yüzyılın ortalarında başkenti Tebriz olan Moğol İmparatorluğu (Hülagüler) döneminde Azerbaycan'ın ekonomik, siyasi durumu daha da güçlenmiştir. Gazan Han'ın reformları sayesinde Azerbaycan'ın, Doğu ve Batı ülkeleri ile ilişkileri artmaya başlamıştır.

XIV. Yüzyılın başında Şirvanşah İbrahim ülkenin Kuzey ve Güney kesimlerini birleştirip güçlü bir devlet haline getirmek için çaba sarf etmiştir. Fakat istediği sonuca ulaşamamıştır. Timur İmparatorluğu'nun zayıflamasını fırsat bilen Karakoyunlular Tebriz'i ele geçirerek Timur'un bu bölgedeki hâkimiyetine son vermişlerdir. Azerbaycan'ın bazı bölgeleri Karakoyunlu topraklarına katılmıştır. Fakat ahalinin son derece ağır şartlar altında yaşaması, merkezi hâkimiyete tabi olmaması, bu devletin de

²⁵ Bakınız, Ahmed. b. Yahya el-Belazuri, *Fütuhu'l Büldan, Ülkelerin Fetihleri*, El-İstehri, *El-Mesalik ve'l-Memalik*.

²⁶ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları*, Yazıcı Yayınları, Bakü 1992, s. 141.

²⁷ Ekber Necefov, *Selçuklu Devletleri ve Atabeyler Tarihi*, Kanun, Bakü 2010, s. 23.

zayıflamasına, Akkoyunlu Uzun Hasan'ın Karakoyunlularla yapılan savaşta zafer kazanmasına yol açmıştır.

Akkoyunlu Devleti, en kudretli zamanlarında Kür Nehri'nin güneyindeki Azerbaycan toprakları, Diyarbekir, Doğu Gürcistan, Arap Irakı, Horasan ve Mazandaran hariç İran'ın geri kalan vilayetlerini kapsıyordu. Uzun Hasan'ın Rusya ve Avrupa ülkeleri ile kurduğu diplomatik ilişkiler, dönemin en önemli olaylarından. Osmanlı'ya karşı Akkoyunlu'nun Avrupa Devletleri ile ittifakı sonuçsuz kalsa da bu, ikili siyasi ilişkilerin canlanmasına ve Batı'nın Azerbaycan'a olan ilgisinin artmasına neden olmuştur.

XV. Yüzyılın sonlarında Uzun Hasan'ın kurduğu devlet, çocukları arasında başlayan taht kavgaları nedeniyle zayıflamıştır. Bu karışık zamanlarda iktidara torunu Şah İsmail gelmiştir.

Şah İsmail Hatayi'nin kurduğu Safevi Devleti'nin tarihte çok mühim ve özel bir yeri vardır. Çünkü o, Azerbaycan tarihinde ilk olarak Kuzey ve Güney Azerbaycan'ı birleştirmiş ve XVI. Yüzyılda Azerbaycan'ın birliğini sağlamıştır²⁸.

Safevi Devleti'nin yıkılmasından sonra XVIII. Yüzyılın ortalarında Azerbaycan'da bağımsız hanlıkların oluştuğu görülmektedir. Aras ve Kür Nehirleri arasında Karabağ Hanlığı, Zengezur Dağları'ndan Aras Nehri'ne kadar olan bölgede Nahçıvan Hanlığı, Azerbaycan'ın batısında Erivan Hanlığı²⁹, Şirvan Yaylası'nda Şamahı Hanlığı, Azerbaycan'ın kuzeybatısında Şeki Hanlığı, Abşeron Yarımadası'nda Bakü Hanlığı, kuzeydoğuda Kuba ve Derbent Hanlıkları, Bakü Hanlığı'nın güneyinde Salyan, Cevat ve Talış Hanlıkları, Azerbaycan'ın güneyinde Tebriz, Erdebil, Urmiya, Karadağ, Marağa, Hanlıkları ortaya çıkmıştır. Bunlara kuzeybatıdaki İlisu Sultanlığı ile Car-Balaken Cemaatliğini de³⁰ eklemek gerekmektedir.

XIX. Yüzyılın başlarında ise Azerbaycan toprakları Rusya İmparatorluğu'nun hedefindedir. Bu dönemde Rusya'nın dış politikasının temel hedeflerinden biri Güney Kafkasya'yı istila etmektir.

I. Aleksandr, I. Petro ve II. Katerina'nın politikalarını devam ettirerek Rusya'nın güney sınırlarını Aras ve Kür Nehri'ne katarak genişletmeyi planlamıştır. Azerbaycan'ın

²⁸ *Azerbaycan Tarihi, C. III*, Elm Neşriyatı, Bakü 2007, s. 95-215.

²⁹ 1828 Türkmençay antlaşmasına kadar Azerbaycan toprağı olmuştur.

³⁰ Bugünkü Azerbaycan'ın kuzeybatısında yer alan Balaken, Zagatala kısmen Gah illerini, Dağıstan'ın bu bölgeyle sınır topraklarını ve bugünkü Gürcistan'ın Lagodehi ve Sığnag bölgesini kapsıyordu.

hanlıklara parçalanması Rusya'yı bu işe sevk eden esas faktördür. Çarlık Rusyası işgalci siyaset yürüterek sınırlarını genişletmeye ve milletleri esareti altına almaya çalışmıştır. 1800 yılının 18 Aralık tarihindeki manifesto ile Gürcistan'ın Rusya'nın himayesi altına girmesiyle Rusya'nın Güney Kafkasya'daki hâkimiyeti başlamıştır³¹. Çarlık Rusyası Güney Kafkasya'nın doğal zenginliklerini ele geçirmeye ve Hazar Denizi üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmıştır.

XX. Yüzyılın başları ise Azerbaycan tarihi için farklı bir sayfa oluşturmuştur. Çünkü bu yıllarda Azerbaycan kendi özgürlüğünü ve bağımsızlığını kazanmış, aynı zamanda bayrağını göklerde dalgalandırmıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin, kendi devlet simgelerini kabul ederek askeri ve idari alanlardaki yapılanması, kültür, ekonomi, eğitim ve sağlık alanlarında attığı adımlar tarihe altın harflerle yazılmıştır.

27 Mayıs 1918'de Azerbaycan Milli Konseyi kurulmuştur. Mehmet Emin Resulzade'nin oy çokluğuyla Milli Konsey'in başkanı olarak seçilmesi önemli bir adımdır. Bu olayın ardından ertesi gün, 28 Mayıs 1918'de dünya radyoları ve gazeteleri Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilan edildiğini duyurmuştur. Azerbaycan sadece Türk dilinde konuşan devletlerarasında değil, aynı zamanda tüm İslam âleminde yönetim şekli Cumhuriyet olan ilk devlet olarak tarihe geçmiştir.

³¹ Ruslar Kafkasya'ya Astarhan Hanlığı'nın ortadan kaldırılması ile yani 1556 yılında sokulmuşlardır. Bundan sonra Terek nehrine kadar ilerleyerek burada Rus kalesi yapmışlar ve Kuzey Kafkasları hâkimiyetleri altına almaya başlamışlar. Ancak 1559 yılında Osmanlı Devleti'nin baskısı ile Terek üzerindeki kaleyi yıkarak oradan çekilmek zorunda kalmışlardır (Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990, s. 33-34).

I. BÖLÜM

1.1. XVI-XVIII. YÜZYILLARDA AZERBAJYCAN İLE OSMANLI DEVLETİ İLİŞKİLERİNDE KUZEYBATI AZERBAJYCAN'IN YERİ

1.1.1. Bölgenin Tarihine Kısa Bakış

Azerbaycan'ın Kuzeybatı bölgesi, tarihte çok özel ve önemli yere sahiptir. Bu bölge tüm yüzyıllar boyunca tarihin en kötü trajedilerine şahit olmuştur. Azerbaycan'da kurulan devletlerin en eskisi bu bölgede ortaya çıkmıştır. Kafkasya Albaniyası'ndan kalan pek çok tarihi esere Kuzeybatı Azerbaycan'da rastlanmaktadır³².

Bu bölge, Kafkas Albaniyası'nın hem siyasi hem de kültürel merkezini oluşturmuştur.

Antik Dönem Albaniyası'ndan ilk defa bahseden ve geniş bilgiler veren Yunan coğrafyacısı ve tarihçisi Strabon'un yazdığına göre "Albanlar, İberiyalı'larla³³ Kaspî Denizi³⁴ arasında yaşıyorlardı. Onların ülkesi Doğu'da Kaspî denizine uzanıyor, Batı'da ise İberlerle sınırdış bulunuyordu". Strabon aynı zamanda İberiya'dan Albaniya'ya uzanan yolun taşlı Kambisena Bölgesi'nin içinden geçerek Alazan Nehri'ne doğru uzandığını söylemektedir³⁵.

Yukarıda adı geçen Kambisena Bölgesi, Albaniya'nın bir vilayetidir ve ülkenin Kuzeybatısında İberiya ile sınırdıştır³⁶.

Kuzeybatı Azerbaycan, Oğuz-Türk boyları ile eski Kafkas Albaniyası'nın farklı milletlerinin yaşadığı en eski meskenlerden biridir. Azerbaycan'ın bu bölgesinde, Şeki'den Balaken'e uzanan Alazan Nehri kıyılarında gerçekleştirilmiş arkeolojik kazılar sonucunda ortaya çıkan mezarlar, zamanında bu topraklarda İskit-Saka Birlikleri'nin yaşadığını ispatlamaktadır³⁷.

³² Bu bölgede eski Kafkas Albaniyası zamanına ait birçok yapılar (anıtlar) devlet tarafından muhafaza ediliyor

³³ Eski Gürcistan.

³⁴ Hazar Denizi.

³⁵ Strabon, *Geografiya*, 1964, s. 474-476.

³⁶ Feride Memmedova, *Azerbaycan'ın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, Bakü 1993, s. 84.

³⁷ Yakup Mahmutlu, "Dede Korkut Yurdu'nun kadim sakinleri: Azerbaycanlılar", *Altay dünyası*, Bakü 1999, s. 119-133.

1.1.2. XVI. Yüzyıl (1578-1590) Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri

XV. Yüzyılın çeşitli dönemlerinde Karakoyunlular, Şirvanşahlar ve Akkoyunlularla bazen barış, bazen savaş koşullarında yaşayan ve bu devletlerle siyasi, iktisadi, dini ve askeri ilişkilerini sürdüren Osmanlı Devleti, XV. Yüzyılın ortalarından başlayarak Safevi hükümdarları ile de karşılıklı ilişkiler kurmaya başlamıştır. Tüm XVI. Yüzyıl boyunca devam eden bu ilişki esasen rekabet boyutunda olsa da Osmanlı-Safevi ilişkilerini yalnızca bu bağlamda değerlendirmemek gerekir. İki ülke hükümdarlarının birbirlerine çeşitli diplomatik amaçlarla elçi, mektup ve hediyeler yolladığına da sıkça rastlanmaktadır.

Safevi hükümdarlarının kendi ülkelerinde yaşayan Sünnilere yapmış olduğu eziyetler bu toplulukların şikâyetine neden olmuştur. Diğer nedenler bir yana, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a yapmış olduğu seferlerin nedenlerinden birinin Sünni Müslümanları koruma amacına yönelik olduğunu söylemek mümkündür.

Azerbaycan'a doğru yönelen Osmanlı seferlerinin hem dini hem de siyasi amaçları vardı. Osmanlı Devleti, Güney Kafkasya'nın zengin ülkelerine, Azerbaycan'dan geçen ticaret ve kervan yollarına ve Bakü Limanı'na sahip olarak Hazar Denizi'ne çıkmak istemiştir. Aynı zamanda Osmanlı sultanlarını cezbeden başka şeyler de vardır: Şirvan'ın zenginliği, petrolü, ipeği, pamuğu, tuzu vs.³⁸.

O zamanlar “petrol yoktu” diyenler için “Evliya Çelebi Seyahatnamesi” en güzel ispattır:

Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde, denizin sahilinden petrolün kaynarak çıktığını, suyun yüzünde kaymak gibi durduğunu, sarı ve siyah renklerinin olduğunu, gölün içerisinden kepeçlerle çıkarılıp keçi tulumlarına doldurularak tüccarların alıp götürdüğünü ve yedi-sekiz gün sonra bunun petrole dönüştüğünü, kandillerin Bakü'nün petrolü ile yakıldığını, Bakü'deki birçok kayalarda petrol madenlerinin olduğunu ve daha birçok şeyi anlatır ve “gayet mahsûldâr dârü'l-karâr diyârdır” diye ekler³⁹.

³⁸ Şahin Ferzelibeyli, *Azerbaycan ve Osmanlı İmpariyası (XV-XVI esrler)*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakı 1995, s. 81, Sara Aşurbeyli, *Şirvanşahlar Devleti*, Bakü 2006, s. 251.

³⁹ Kimi leb-i deryâda ve kimi nâhiye-i Müskir'de bi-emrillâh yerden kaynayup çıkar. Lakin germâb suları gibi ılıca sular gölcük gölcük olup suların yüzünde kaymak gibi yığılıp durur. Şâh tarafından başka emânetdir kim tarafı şâha senevî yedi bin tümen akçe verir. Neft eminin âdemleri mezkûr gölceğiz içre girüp kepeçlerle nefti cem' edüp keçi tulumlarına doldurup diyâr diyâr sudâger tüccâr alup götürürler. Yedi, sekiz güne neft olur, ammâ sarı nefti gâyet makbûldür ve siyâh nefti şâhlıktır. Hattâ Şâh huzurunda ve cümle der-i devletlerinde çerâğân olan meş'allar bu Bakü neftinden hâsıl olur. Ve niçe yerde kaya ve

Bu dönemde Şirvan'da Osmanlı Ordusu'nun bu topraklara müdahale etmesi için çok büyük fırsat doğmuştur. Halkın aşırı vergi yükü altında ezilmesi, genel olarak nüfusun Safevi Hâkimiyeti'nden memnun kalmamaları, Kızılbaş emirleri arasındaki çekişmeler, Azerbaycan topraklarındaki iç savaşlar gibi sorunlar Safevilerin aleyhine isyanların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Şirvan'daki bazı görevliler Safevi zulmünden kurtulmak için halkı ayaklandırmaya çalışıyorlar ve Osmanlı Sultanlarını Sünnileri korumak maksadıyla ülkeye davet ediyorlardı. Asıl amaçlarının Şirvanşahlar Hanedanını yeniden canlandırmak olduğunu da söyleyebiliriz⁴⁰.

Rus tarihçisi İ. P. Petruşevski'ye göre, Osmanlı Devleti'nin Şirvan'ı kolayca ele geçirmesinin temel nedeni Azerbaycan'ın güneyindeki Kürt aşiretleri ile Kuzey Azerbaycan'daki Sünnilerin Osmanlı tarafına geçmesidir⁴¹.

2 Ocak 1578 tarihinde Sultan III. Murat gerekli kuvvetin toplanması için sınırdaki Erzurum Beylerbeyi Ferhat Paşa'ya ve İran'ı iyi bilen Pasin sancakbeyi Mirza Bey'e emir göndermiştir⁴².

“Şark Seferi” ne başlamak hususunda Serdar Lala Mustafa Paşa tarafından gönderilen mektuplarda seferin ne zaman ve nereye yapılacağı açık bir şekilde dile getirilmiştir. Örneğin Mustafa Paşa Kırım Hanı Mehmet Han'a şöyle yazmıştır: “Ben 22 Şevvalde⁴³, Azerbaycan ve Şirvan'a serdar tayin edildim. Muharrem'in sonlarında harekete geçeceğim”⁴⁴.

5 Nisan 1578 tarihinde Lala Mustafa Paşa III. Murad tarafından kabul edilmiştir ve aynı gün beş bin yeniçeri toplanmıştır. 7 Nisan'da “Şark Seferi” nin son planına bakıldıktan sonra Osmanlı Ordusu Safevi Devleti üzerine saldırıya geçmek üzere yola çıkmıştır⁴⁵.

gârlarda dahi neft ma'âdinleri var imiş, ammâ manzûrumuz olan Bakü neftidir. Bu sahrâlarda Moğol ve Kumuk ve Terekeme ve Yaka Türkmânları vakt-i zemistânda obaları ile meks edüp sevâhillenirler, gâyet mahsûldâr dârü'l-karâr diyârdır. (*Evliya Çelebi Seyahatnamesi, II. Kitap*, Transkripsiyon, Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, İstanbul 1999. s. 161.)

⁴⁰ Aşurbeyli, *a.g.e.* s.249-251.

⁴¹ İlya Pavloviç Petruşevskiy, *Azerbaycan XVI. XVII. Yüzyıllarda*, s. 272.

⁴² Cemal Gökçe, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, İstanbul 1979, s. 25.

⁴³ 1 Ocak

⁴⁴ Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, s. 278.

⁴⁵ Ferzelibeyli, *a.g.e.* s. 97.

Kendi güçleri ile yetinmeyen Osmanlı, Cengiz Han'ın soyundan olan Kırım Hanı II. Muhammed Giray'a Tatar savaşçılarıyla birlikte Deşt-i Hazar Yolu'yla Şirvan'a gelmesini ve bu savaşa katılmasını istemiştir.⁴⁶ Aynı zamanda Şirvan halkı da silahlı üç bin Lezgi süvarisi ile birlikte Safeviler'e karşı savaşa destek vermiştir⁴⁷.

Mustafa Paşa'ya Şirvanşahlar soyundan olan Burhanali Sultan'ın oğlu Ebubekir Mirze eşlik etmiştir. Sultan, Bahçesaray'da yaşayan Ebubekir Mirza'ya hamilik yapmış ve Mustafa Paşa'nın Şirvan Seferi'ne kadar Kırım'da kalmıştır. İçinde Şirvanşahlar soyundan olan birinin bulunduğu ordunun Şirvan üzerine yürümesi halk arasında coşkuyla karşılanmış ve Osmanlı Ordusuna destek verilmiştir⁴⁸. Ebubekir Mirze Şirvan askerlerini, Lezgi ve Karabörklerden iki, üç bin insanı etrafına toplayarak Sultana elçi göndermiş ve Şirvan'ı ele geçirmek için yardım istemiştir. Yukarıda gösterildiği gibi Şirvan ahalisinden de bir grup insan İstanbul'a giderek mezheplerinin bir olduğunu ve Kızılbaşların zulmünden yorulduklarını söylemişlerdir⁴⁹.

Çıldır Savaşı'ndaki galibiyetten sonra Lala Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı Ordusu Kahet'i, daha sonra ahalisinin terk edip gittiği Tiflis'i, Gori'yi ve Zeyem'i ele geçirmişlerdir. Şirak Çölü'nden geçen Osmanlı Ordusu Kanık (Alazan) Nehri'ni geçerek Şirvan'a girmiştir⁵⁰.

Onlar Şirak Çölü'nden geçerken gıda yönünden çok ciddi sıkıntı yaşamışlardır. Açlık ve uzun yürüyüşler askerleri sarsmıştır. Yeniçerilerin ve süvarilerin geri dönmeyi talep ettiğini, bir grup askerin de “bizi deli edeceksiniz. Ne zamana kadar bu boş çöllerde yürüyeceğiz. Geri dönmeliyiz. Biz ne Kanık Nehri'nden geçmek ne de Şirvan Ülkesi'ni ele geçirmek arzusundayız” diye isyanda bulduklarını öğreniyoruz⁵¹.

Şirvan'nın hâkimi Kızılbaş Araz Han Rumlu'nun yaklaştığını duyan Mustafa Paşa Alazan Nehri'ni hızlı bir şekilde geçmek istemiştir. Nehir, hava kararınca kadar geçilemediğinden nehrin taşması sonucunda askerlerin bir kısmının boğulması nehrin sağ kıyısında kalan diğer askerler arasında büyük panik yaşanmasına neden olmuştur. Ertesi

⁴⁶ İskender Bey Münşi Türkman, *Tarih-i Âlem-Aray-i Abbasi*, Şarg-Garb, Bakü 2010, s. 407.

⁴⁷ Hasan Al Kadarî, *Âsâr-i Dağıstan*, Çev. Musa Ramazan, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul 2003, s. 35.

⁴⁸ Ferzelibeyli, *a.g.e.* s. 56.

⁴⁹ İskender Bey Münşi, *a.g.e.* s. 407.

⁵⁰ Oqtay Efendiyev, *Azerbaycan Safeviler Devleti*, Bakü 2007, s. 176.

⁵¹ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993, s. 59.

sabah bazı ordu mensupları Mustafa Paşa'nın yanına gelerek askerlerin yorulduğunu, kışın yaklaştığını belirterek seferi durdurmayı ve geri dönmeyi ısrarla talep etmiş, Lala Mustafa Paşa da onlara büyük ganimet elde edeceklerine dair söz vermiştir. O, askerlerden Şiilerin hâkimiyetlerini ortadan kaldırmakta yardımcı olmalarını istemiş, kendi mezheplerine yani Şirvan Sünnilerine ihanet ederlerse kıyamet gününde alacakları ceza ile korkutmuş, buna rağmen yeniçeriler yola devam etmekten vazgeçmiş, nehri geçenlere ateş açıp engel olmaya çalışmışlardır⁵².

Ateşli silah, top ve teknikle iyi silahlanmış yüz elli binlik Osmanlı Ordusu Lala Mustafa Paşa'nın önderliğinde Şirvan'a gelerek Şeki, Ereş, Gebele, Bakü, Şamahı, Selyan, Şeberan, Mahmutabad ve diğer şehirleri ele geçirmiştir⁵³.

Safeviler tarafından terkedilmiş olan Şeki şehri Mustafa Paşa'ya bağlılığını sunmuştur. Şeki'nin Osmanlılar tarafından ele geçirilmesinin ilk cuması yani 15 Eylül'de hutbe Sultan Murat adına okutulmuştur. Mutasavvıf şair Şeyh Valihi etkili vaazlarda bulunmuş ve günlük 50 akçe ücretle Şamahı müderrisliğine getirilmiştir⁵⁴.

Lala Mustafa Paşa Şirvan'a vardığında Dağıstan ahalisi ve Lezgiler ona tabi olmuşlardır. Halk Kızılbaşlara karşı isyana kalkışmış, Şirvan beylerbeyi Araz Han isyan eden halka ve Osmanlı Ordusu'na karşı kaleyi muhafaza edecek gücünün olmadığını anlayarak adamlarıyla Şirvan'dan kaçmış ve şehir Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir.

Lala Paşa Şirvan'ın her bölgesine yeni beyler atayarak Şamahı Kalesi'ni, Ereş'i ve Badı Kube'yi⁵⁵ güçlendirmiştir. Ebubekir Mirze'yi tüm Şirvan topraklarının ele geçirilmesi sürecinde yardım etmesi için Şirvan'da bırakmış ve Sultanın yanına ulaştığı zaman onun için Şirvan'ın valiliği konusunda belge alacağına dair söz vermiştir⁵⁶.

Bir ay sonra Mustafa Paşa bir takım nedenler yüzünden geri dönmüştür. Safevilerle yaşanan kanlı savaşlar, Gürcistan'daki saldırılar, doğal afetler sırasında maruz kaldıkları kayıplar Osmanlı Ordusu'nu olumsuz etkilemiş, Şirvan'ı elde tutmak için askerler arasında heves gösteren birisi aranmıştır. Diyarbekir Beylerbeyi Derviş Paşa ve Halep

⁵² Kütükoğlu, *a.g.e.* s.62-63.

⁵³ Aşurbeyli, *a.g.e.* s. 249.

⁵⁴ J. Von. Hammer, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, C. II*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2013, s. 303.

⁵⁵ Farsça kaynaklarda Bakü "Badı Kube" olarak adlandırılmıştır (Rüzgârlar şehri).

⁵⁶ İskender bey Münşi, *a.g.e.* s. 412.

Beylerbeyi Muhammed Paşa bu teklifi reddetmişlerdir. Mustafa Paşa bu görevi Özdemiroğlu Osman Paşa'ya vermiştir⁵⁷.

Osman Paşa'nın yalnız kalmasını fırsat bilen Kızılbaşlar tekrar Şirvan'ı almak istemiş ama buna muvaffak olamamışlardır. Özdemiroğlu Osman Paşa Şamahı ve Bakü taraflarını Osmanlı topraklarına katmıştır. Şirvanşahlar'dan Sultan Burhan Şirvanşah atanarak bu topraklar Osmanlı Devleti'nin himayesi altında bırakılmıştır.

1579 yılının yaz aylarında Kırım Hanı Muhammed Giray yüz bin kişilik bir ordu ile Kuzey Kafkasya'dan geçerek Şirvan sınırına yaklaşırken Kırım tatarları Osman Paşayla birlikte Şamahı ve Bakü'ye sefer düzenlemişlerdi. 1578-1579 yıllarında Osmanlı ve Kırım orduları tarafından yapılan seferler sırasında Azerbaycan'da şiddetli açlık ve hastalıklar yüzünden çok sayıda insan ölmüştü. 1580-1581 yıllarında Kırım Hanı Adil Giray'a gönderilen emirler doğrultusunda Han'ın kardeşleri Gazi Giray ve Sefi Giray'ın komutasındaki Kırım askerleri Şirvan seferine hazırlanmıştır. Sultan Murad'ın Şirvan'a sefere çıkacağı bilgisi Lala Mustafa'ya da ulaştırılmış, Osman Paşa da Dağıstan'ın büyüklerini ve kendi askerlerini etrafına toplayarak Derbend'e gelmiştir. Ebubekir Mirza da Kuzeybatı'da yaşayan Car Lezgileri'nden de kuvvet oluşturmuş ancak bu kuvvetler arasındaki kanlı savaşta çok sayıda asker ölmüş ve onlardan kalan ganimet Lezgi ve Kırım askerlerinin eline geçmiştir. Gazi Giray ve Sefi Giray Sultanlar Lezgilerle birlikte Şirvan'a, oradan da Kura⁵⁸ Nehri yakınlarına gelerek Kızılbaşlar'a baskın yapmışlar ve hayli ganimet ele geçirmişlerdir. Bundan sonra halkın yardımıyla nehir geçilmiş ve Şirvan'a geri dönmüştür.

Kızılbaşlar yeniden Şirvan üzerine yürümüş, Gazi Giray ve Sefi Giray bunu duyunca Osman Paşa ile birlikte Şirvan'a gelmiştir. Sonuncu yürüyüş sırasında Peyker Han Gacar'ın yönetimi altındaki Kızılbaş Ordusu onları Şamahı ile Şabran arasındaki yerde karşılaşmış, bu savaşta Kızılbaşlar Osmanlı Ordusunu ve Tatarları yenilgiye uğratmış, Gazi Geray esir alınmış, Sefi Geray ise kaçmış⁵⁹ ama vaziyet Safevilerin yararına değişmemiştir. Osman Paşa erzak kıtlığı sonucu Safevilerin burayı terk etmesinden sonra Şirvan'ı yeniden ele geçirmiştir. Kırım Tatarları Osmanlı'ya Şirvan'ın ele geçirilmesinde

⁵⁷ Kütükoğlu, *a.g.e.* s. 61.

⁵⁸ Kür Nehri.

⁵⁹ Al Kadarî, *a.g.e.* 38-39.

çok büyük yardım etmiştir. Ancak buralarda Osmanlı hâkimiyetinin olması yerli ve Dağıstan beylerinin hoşuna gitmemiştir⁶⁰.

Bilindiği gibi, Osman Paşa güvenlik açısından kendisine merkez olarak Şamahı'yı değil Derbend'i seçmiş, Derbend'de nüfuz sahibi olan Osman Paşa'yı Lezgiler çekemedikleri için aralarında birkaç kere sorun yaşanmış fakat bazı şartlar dâhilinde anlaşma gerçekleşmiştir. Bu şartlara göre;

1. Lezgiler, bundan sonra hutbeyi Osmanlı Hanedanı adına okutacak.
2. Kırım tarafından gelecek olan 30.000 kadar Tatar askerini memleketlerinden geçirecekler.
3. Yiyecek, araç ve gereçleri Osmanlı Devleti tarafından sağlanacak ve karşılığında Osmanlı ordusu ile birlikte savaşacaklar.
4. Tayin edilen Şemhallere hiç kimse karışmayacak.

Dağıstanlılar ve Osman Paşa arasındaki bu antlaşma senelerce sürmüştür⁶¹.

Gelibolulu Mustafa Ali'nin yazdığına göre, Şirvan memleketleri çok kalabalıktır. Bu yüzden Şirvan'ın fethedilmesi ve korunması kolay değildir. Çünkü burada bir yer fethedilip beyi tayin edilmesine rağmen Osmanlı Ordusu ayrıldıktan sonra tekrar düşman askerinin taarruzlarına maruz kalıyordu. Bu yüzden de Şirvan'ın fethi kesin olarak mümkün olmamıştır⁶².

Osmanlılar ele geçirdikleri Azerbaycan şehirlerine kendi askeri kuvvetlerini yerleştirmiş ve ülke sancaklara ve beylerbeyliklere bölünmüştür. Ayrıca Osmanlı Paşaları vergi verecek nüfusun sayımını yaparak kendi vergi sistemini uyguluyor, sikkeler Osmanlı Sultanı adına kesiliyordu. Ayrıca camilerdeki hutbeler III. Murad adına okutuluyordu. Ele geçirdikleri ve defalarca düşmana kaptırdıkları büyük şehirleri korumak için kaleler inşa ediliyordu.

1579 senesinde Safeviler Şirvan'ı terk ettikten sonra Osman Paşa Kızılbaş Ordusu tarafından harap halde bırakılmış Bakü şehrinin ve kalesinin imarına başlamıştır. Asker

⁶⁰ *Azerbaycan Tarihi, C. III*, Elm, Bakü 2007, s. 192.

⁶¹ Gökçe, *a.g.e.* s. 29.

⁶² Faris Çerçi, *Gelibolulu Mustafa Ali ve Kühül-Ahbarında, II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri, C. I*, Erciyes yayınları No: 121, Kayseri 2000, s. 193.

ve sivillerin bir kısmı ücret karşılığında bir kısmı da zorla çalıştırılmıştı. İnşaat için gereken para halktan toplanmış ve dört-beş ay içinde kale ile şehrin tamiri tamamlanmıştır. Bundan sonra şehri terk etmiş olan halk geri dönmüş ve şehir yeniden kalabalıklaşmıştır⁶³.

Bakü Kalesi'nin girişine devrin ve bölgenin mimari özelliklerini yansıtan taç kapı yaptırılmıştır⁶⁴.

Osmanlı işgali döneminde Bakü, Şirvan'ın kültürel ve ekonomik hayatında çok önemli yere sahiptir. Osmanlı Hazinesi'nin petrol kuyularından yıllık geliri on “yük” akça yani 10 000000 kuruş teşkil ediyordu⁶⁵.

1578-1590'lı yıllar arasında Safevi ve Osmanlı Orduları defalarca karşı karşıya gelmiş, Azerbaycan'ın güney toprakları, Kür ve Araz Nehirleri arasındaki yerler ve Şirvan toprakları kanlı savaş meydanlarına dönüşmüştür. Bazı yıllarda askeri üstünlük Osmanlı Ordusu'nda olsa da Safeviler de zaferler kazanmıştır. Fakat Safevi Devleti'nin kendi içindeki “küçük savaşlar” Kızılbaşların ilerlemesine engel olmuştur.

Şirvan topraklarına Kırım Tatarları da birkaç kere saldırmış, Osmanlı Ordusuyla birleşerek Şamahı, Gence, Şeki ve başka şehirlere yapılan akınlarda büyük ganimetler ele geçirip yeniden Kırım'a geri dönmüşlerdir.

Bütün bu kanlı savaşlardan sonra Safevi ve Osmanlı Devletleri arasında 1590 yılında İstanbul antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma sonucunda Azerbaycan toprakları Safevi ve Osmanlı arasında bölünmüştür. Şirvan, Tebriz, Karabağ ve çevresi, Serab, Marağa ve bunların batısında bulunan tüm vilayetler Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır. Halhal, Erdebil, Talış, Zencan, Karadağ ve Sultaniye ise Safeviler Devleti'nin olmuştur.

1.1.3. XVII-XVIII. Yüzyılda Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri

XVI. Yüzyılın başlarında Azerbaycan Devleti olarak meydana çıkan Safevi Devleti, daha sonraki gelişmelerle sınırlarını büyütürken büyük bir imparatorluğa dönüşmüştür.

⁶³ Mehmet Rıhtım, “Azerbaycan Tarihi İçin Kaynak Bir Eser: Şecaatname ve XVI. Asırda Bakü”, *Journal of Gafgaz University*, No: 20, Bakü 2007, s. 38

⁶⁴ Kapının diğer yüzünde Arap alfabesiyle bu sözler yazılmıştır: “Bu güzel kapı 1585-1586 yıllarında Osmanlı Sultanı III. Murad'ın şerefine yapılmıştır”.

⁶⁵ Aşurbeyli, *a.g.e.* s. 254.

XVI. Yüzyılın sonu ile XVII. Yüzyılın başlarında Azerbaycan Safevi Devleti bazı sebepler yüzünden gerilemeye başlamış, Şah I Tahmasb'ın ölümünden sonra Kızılbaşlar arasındaki çekişmelerin merkezine dönüşmüş, gitgide zayıflamış, Şah Muhammed Hudabende döneminde (1578-1587) ise en kötü dönemini yaşamıştır.

Azerbaycan Safevi Devleti'nin gerilemesinde Osmanlı Devleti ile yaşadığı rekabet de büyük rol oynamış, iki komşu devletin ekonomik ve siyasi faaliyetlerindeki zıtlıklardan kaynaklanan bu rekabet siyasi maksatlarla güçlendirilen Sünni-Şii kavgası ile daha da büyümüştür.

İstanbul sulhundan (1590) sonra Azerbaycan (başta Tebriz olmak üzere) ve Şirvan, Lüristan, Gürcistan ve Şehrizer⁶⁶ bölgeleri Osmanlılar tarafından alındı. Aynı antlaşmaya göre İran şahları, İslam halifeleri olan Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Peygamberin zevcesi Ayşe hakkında kötü söz söylememeyi taahhüt ediyorlardı⁶⁷.

Ağır vergiler, feodallerin zulmü Safevi devletinin her tarafında hükümete karşı isyanların başlamasına sebep oluyordu. Siyasi zulümden başka dini ayrımcılığın yapılması da Azerbaycan'ın kuzeyinde (Şirvan'da) halk isyanlarını doğurmuştur.

1707, 1709 ve 1711 yıllarında Şirvan, Tebriz ve Car'da üç ayrı isyan gerçekleşti. 1711 yılındaki isyanda tamamen özgür olmak ve yeni topraklar ele geçirmeğe can atan İlisu sultanı Ali Sultan Carlılarla birlikte hareket ederek isyanın liderliğini eline almıştır. Carlılar Şeki, Şemşeddin, Zeyem, Gebele, Gence'ye saldırdılar. Bu tarihlerde en büyük isyan, Azerbaycan'ın diğer bölgelerine göre ahalinin durumunun çok ağır olduğu yer olan Şirvan'da çıkmıştır. Şirvan'daki isyana Müşkür bölgesinin Dedeli köyünden olan Hacı Davud önderlik ediyordu. O, silahlı köylüleri bir araya toplayarak Gazikumuk Hanı Surhay Han'la birlikte 1720 yılında Şabran şehrini ve Hudat kalesini ele geçirmiştir⁶⁸.

Stratejik konumuna göre Azerbaycan her zaman Osmanlı Devleti'nin dikkatini çekmiştir. Safevi Devleti'nin parçalanması Osmanlı İmparatorluğu için bir fırsat olmuştur.

⁶⁶ Bugünkü Kerkük.

⁶⁷ İsmail Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi, XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar, C. III, 2. Kısım, 3. Baskı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982, s. 245.

⁶⁸ Tofiq Mustafazade, *XVIII-XIX. Yüzyıllarda Azerbaycan-Osmanlı Münasebetleri*, Elm, Bakü 2002, s. 8-10.

1721 yılında İran büyükelçisi Murtuza Gulu Han İstanbul'a gelmiş, ülkesinde hükümet aleyhine yönelen isyanları bastırmak için Osmanlı sarayından yardım etmelerini rica etmiş ancak ret cevabı almıştır⁶⁹.

Osmanlı, Güney Kafkasya'nın ele geçirilmesini kolaylaştırmak için Kuzey Azerbaycan ahalisinin Sünni mezhebine mensup olmasından istifade etmeye çalışıyordu. 1721 yılında Şirvan isyancıları Şamahı'yı ele geçirdikten sonra buradaki Rus tüccarlarının her şeyi çalınmış ve kendileri öldürülmüştü. Bunun sonucunda da Rusya onlara düşman kesilmiş, onlar da Osmanlı'dan yardım istemişlerdi⁷⁰.

Şamahı olaylarından sonra 1721 yılında Hacı Davud Gazıkumuklu Surhay Hanla birlikte Kırım hanı aracılığıyla Sultan'a mektup göndererek Şirvan'ı korumak için ordu göndermesini rica etmiş, ardından Hacı Davud kendi temsilcilerini İstanbul'a göndermiştir. İstanbul'daki Rus büyükelçisinin yardımcısı, Şamahı'nın ele geçirilmesinden sonra Hacı Davud adamlarını Osmanlı sarayına gizlice göndererek Osmanlı'ya sadakatini ispat etmek için Osmanlı Sultanı III. Ahmed'in adına sikke⁷¹ bastırmaya başladıklarını ve Cuma günleri kendi camilerinde Sultan'ın adına hutbe okutulduğunu söylüyordu⁷².

Osmanlı Devleti Dağıstan hanlarını himayesi altına almıştır⁷³. Osmanlı'nın bu isteği kabul etmesinin sebebi Karadeniz'de kaybettiği hâkimiyeti Hazar Denizi'nde sağlamak ve Kafkasya için tehlike olan Rusya'nın önünü kesmekti. Çünkü Rusya İran'daki karışıklıktan faydalanarak Kafkasya'yı ele geçirmek istiyordu. Dağıstan'ın Sünni ahalisi Davud Han'ın Şirvan Hanı olarak tanınmasını talep ediyordu. Sultan Ahmet hem bu bölgenin Sünni halkıyla irtibat sağlamak hem de Şii İran'ın buradaki Sünni ahaliye zarar

⁶⁹ Mustafazade, *a.g.e.* s. 13.

⁷⁰ Mustafazade, *a.g.e.* s. 13.

⁷¹ Zagatala Tarih Müzesi'nde muhafaza edilen sikke 2. Ek'de gösterilmiştir.

⁷² Mustafazade, *a.g.e.* s.13.

⁷³ Aynı konuyla ilgili Mustafazade'nin kitabında Osmanlı Devleti'nin Hacı Davud'u himaye edemeyeceği şöyle belirtilmiştir: Güney Kafkasya'ya büyük ilgi duyan ve Şirvan isyancılarına düşman olan Rusya'dan çekinen Osmanlı Devleti aslında Hacı Davud'u himayeye almaktan çekiniyordu. Hacı Davud'un Osmanlı İmparatorluğu'nun himayesi altına geçmesi de Rusya'yı memnun etmiyor ve buna karşı tedbirler almaya çalışıyordu. Rusya'nın bu inadı Osmanlılara tesir etmiş ve 1722 yılında toplanan divanda Şirvanlılara Osmanlı sarayının şimdi onları himaye edemeyeceği kararının alındığını bildirmiştir. (Mustafazade, *a.g.e.* s. 14).

vermesine mani olmak için emir göndererek harekete geçmelerini bildirmiş ve Davud Han'a hanlık berâti göndermiştir⁷⁴.

1.1.4. İlisu Sultanlığı

İlisu, “ili” ve “su” kelimelerinin birleşmesinden ortaya çıkmıştır. Kıpçak Türkçesinde “ili” sıcak demektir. Aynı zamanda Türk dillerinde ilisu, “yel suyu” anlamındadır⁷⁵.

İlisu Sultanlığı Azerbaycan'ın Kuzeybatı Bölgesi'nin siyasi hayatında çok mühim rol oynamıştır. Sultanlık XVI. Yüzyılın ortalarından başlayarak Kafkas Albaniyası'nın Kuzeybatı bölgesinde Büyük Kafkas Dağları'nın Kuzey ve Güney eteklerinin arasında, Samur Nehri'nin yukarı kısmından Alazan Nehri'ne kadar olan bölgede ortaya çıkmıştır⁷⁶. Sultanlığın arazisi Safevi Devleti döneminden itibaren Azerbaycan toprağı olmuştur⁷⁷.

Sultanlığın kurulmasıyla ilgili bazı görüşler bulunmaktadır. Bunların bir kısmına göre, İlisu Sultanları Sülalesi'nin kurucuları dağ köyü olan Sahur'un beyleriydi. Başka bir iddiaya göre ise onlar Gah ilindendi ve sonraları payitaht Gah'dan İlisu'ya taşınmıştı⁷⁸. İlisu Sultanlığı iki kısımdan oluşmaktaydı. Birinci kısmı Sahur Vilayeti'ydi. Bu kısım Dağıstan toprakları, Samur Vadisi ve Sahur köyünden ibaretti. İkinci kısım ise Sahur Vilayeti'nin güneyinde kalan topraklardı⁷⁹.

İlisu Sultanlarının hâkimiyetlerinin tanınmasıyla ilgili ilk belgeler Osmanlı Sultanlarına ve Safevi hükümdarlarına ait olan fermanlardır. Sayıları otuz beş kadar olan bu fermanlar bir süre muhafaza edildiyse de saltanatının ilk yıllarında Ruslara yakınlığı ile bilinen İlisu Sultanı Danyal Sultan tarafından Ruslara gönderilmiştir. Bu fermanlar Sahur hâkimlerinin sultana ve şaha bağlı olmadıklarını ve özerkliğe sahip olduklarını göstermektedir. Bu fermanların diğer bir özelliği Sultanlığı, Gürcü hâkimlerinin etkisi altına girmesinden korumasıydı⁸⁰.

⁷⁴ Ömer Faruk Yılmaz, *Belgelerle Osmanlı Tarihi, C. III*, Fatih Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2000, s.74

⁷⁵ *Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Lugatı, C.I*, Şarg-Garb, Bakü 2007, s. 257.

⁷⁶ Elvira Letifova, “İlisu Sultanlığı: “Yaranması, Arazisi, Sınırları”, *İlmi Eserler, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, C. XX*, s. 92.

⁷⁷ Yakup Mahmudov, *Kuzeybatı Azerbaycan, İlisu Sultanlığı*, Şark-Garb Neşriyatı, Bakü 2011, s. 108.

⁷⁸ İlya Petruşevskiy, *Djaro-Belokanskiye Volniye Obşestva v Pervoy Polovine XIX. veka XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Car-Balaken Özgür İcmaları*, II. İzdaniye (II. Baskı), Mahaçkala 1993, s. 75.

⁷⁹ Zerin Cavadova, *Kuzeybatı Azerbaycan, Altay*, Bakü 1999, s. 22.

⁸⁰ Cavadova, *a.g.e.* s. 23.

1562 yılında Şah I. Tahmasb'ın vermiş olduğu fermanla Sahur hâkimi Gurgulu beyin toprakları üzerindeki hâkimiyetini herkes tanımak zorundaydı. Fermana göre, hiçbir Gürcü hükümdarı onun hâkimiyetinde olan topraklara göz dikemezdi. 1607 yılında Sahur hâkimi Ali Sultan'a Türk sultanı tarafından yeni ferman gönderilmişti. Bu fermana göre, Gah, Zerne, Meşebaş, Gum, Alagöz ve Lekit köyleri Ali Sultan'a veriliyordu⁸¹.

Car topluluğu ile İlisu Sultanları arasındaki ilişkiler o kadar yakın ve sıkıydı ki bazı kaynaklarda Sultanlık, "Car Eyaleti"nin bir parçası olarak gösterilmiştir. Genel olarak İlisu Sultanları, halk toplantılarında Sultan ailesinin içinden kendi özelliklerine göre seçiliyordu. Lakin Rusya'ya tabi olunduktan sonra sultan seçimlerinde değişiklikler meydana gelmiştir. XIX. Yüzyılda Rus işgali başladıktan sonra artık Sultanların seçiminde liyakatten başka özellikler de aranmaya başlanmıştır. Bu özelliklerden ilki Rusya'ya sadakatti. Çünkü Rusya için sultanların itibarlı şahıslardan seçilmesi önemliydi. 1830 yılında Car-Balaken'in Rusya'ya bağlanmasından sonra yönetimde meydana gelen değişiklikler İlisu Sultanlığı'nda da uygulanmıştı. Car-Balaken Cemaatliği ile birlikte İlisu Sultanlığı'nın da tüm toprakları askeri reise (komutana) tabi olan Car-Balaken eyaletine bağlandı⁸².

İlisu Sultanlığı'nın en son hâkimi Danyal Sultan olmuştur. O, Şeyh Şamil'in üst düzey komutanlarından olup Rus Ordusu'nda tuğgeneral rütbesiyle İlisu topraklarını idare ediyordu⁸³. Danyal bey, Kafkas Canişini⁸⁴ İvan Fyodoroviç Paskeviç'in⁸⁵ emriyle bu göreve getirilmişti.

Car Bölgesi'nin bir kısmı olan İlisu Sultanlığı'nda Sarıbaşlılar⁸⁶ çok özel yere sahiptir. Sarıbaş'ın hükümdarları (en başta Danyal Sultan) ve Kafkasya'nın başka büyük yöneticileri de her konuda Sarıbaşlıların düşüncelerine çok büyük önem veriyorlardı. 1844 yılında Danyal Sultan Şvarts⁸⁷ tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra Sarıbaşlılar'ın yardımıyla Sarıbaş Deresi'nden geçerek "Dağıstan Aslanı" Şamil ile

⁸¹ Letifova, *a.g.e.* s. 92-93.

⁸² Cavadova, *a.g.e.* 24-26.

⁸³ Al Kadari, *a.g.e.* s. 122.

⁸⁴ Kafkas Canişinliyi, Rusya İmparatorluğu'nun Kafkasyadaki baş idaresiydi. 1844 yılında kurulmuştur. Kafkasya'nın tüm idaresi ona mahsusdu. İlk canişin Mihail Semyonoviç Vorontsov olmuştur.

⁸⁵ Kafkasya Ordusu'nun başkumandanı.

⁸⁶ Sarıbaş, Gah İli'nin yüksek dağ köylerinden birisidir. İlisu köyünden bir sonraki köydür.

⁸⁷ Rus Ordusu'nda hizmet eden Alman asıllı general.

birleşmiştir⁸⁸. O, Şamil'in naibi olduktan sonra da Sarıbaşlılar onun emirlerine hiçbir zaman karşı gelmemişlerdi. Danyal Sultan'ın emri ile Sarıbaşlılar, Sultan Abdülmecid de dâhil (1839-1861) olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nun üst düzey yöneticileri ile posta ilişkileri kurmuşlardı⁸⁹.

Şamil'in Türk Sultanlarına yazdığı mektupları kıyafetlere, ayakkabılara, bakır bardakların altına yerleştiriliyordu. Sarıbaşlılar tarafından bu mektuplar İlisu'ya getiriliyor, oradan Kars'a ve Abhazya'ya gönderiliyordu. Oralara ulaştıktan sonra da mektuplar Danyal Sultan'ın en yakın arkadaşlarından ve Kafkas Savaşı'nın efsanevi önderlerinden olan Muhammed Emin'in⁹⁰ yardımıyla Osmanlı başkentine ulaştırılıyordu⁹¹. Danyal Sultan ve Muhammed Emin'in Kafkas Dağlılarının liderleri ile Osmanlı Sultanları arasındaki haberleşme ağının kurulmasında olağanüstü hizmetleri olmuştur.

İyi derecede Türkçe bilmesinden dolayı, Osmanlı Devleti ile yapılan yazışmaları Danyal Sultan'ın yaptığı görülmektedir⁹².

⁸⁸ Danyal Bey, Kafkas Canişini'nin Şamil'e karşı birlikte hareket etmek teklifini reddetmiş, ömrünün sonuna kadar Çarlık Rusyası'na karşı mücadele edeceğine yemin ederek Şamil'in tarafına geçmiştir.

⁸⁹ Cihangir Soltanov, Cavanşir Soltanov *Million Roz İz Zakatalı İli İstoriya Geroyev İ Roz, Uxodyaşşaya Ot Slavi K Zabveniyyu (Zagatala'dan Milyon Kızıl Gül veya Şöhretten Unutulmaya Doğru Giden Kahramanların ve Kızıl Güllerin Tarihi)*, Noviy Druk, Kiyev 2014, s. 169.

⁹⁰ Muhammed Emin, Batı Kafkas Dağlılarının özgürlük mücadelesine önderlik etmiştir. Kafkasya Özgürlük Savaşı'nda İmam Şamil'in Batı Cephesi naibidir. Otuz yıl aralıksız savaşmıştır. Osmanlı Sultanı Abdülmecid'in özel ilgisine mazhar olmuştur. O, başarılı bir diplomat olarak Kırım Savaşı yıllarında (1853-1856) Varna'da (Bulgaristan) İngiliz-Fransız Kumandanlığının üst düzey yöneticileri ile diplomatik görüşmeler yapmıştır. Aynı zamanda Avrupa'dan gelen gönüllüler onun yanında savaşmıştır. Osmanlı Devleti tarafından vezirlik verilen Naip Muhammed Emin, İmam Şamil'in Ruslara esir düşmesi üzerine Kuban ötesinde yıllarca sürdürdüğü mücadelesine son vererek Aralık 1859 yılında Ruslara teslim olmuştur. Daha sonra Osmanlı topraklarına gelerek Bursa'ya yerleşmiş, Bursa-Armutköy'de vefat etmiştir. (Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih, Toplum, Ekonomi)*, İstanbul 2015, s. 599.

⁹¹ Soltanov, *a.g.e.*, s. 168-170.

⁹² Letifova, "Rusya İmparatorluğu'nun XIX. Yüzyılda İzlediği Sömürgecilik Siyasetine Karşı Kafkasya Halklarının Mücadelesinde Azerbaycan İlisu Sultanlığı'nın Rolü", *Yeni Türkiye*, 74 / 2015, s. 489.

Bütün bu ilişkilere rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun yardımı manevi destekten öteye gidememiştir⁹³. Hatta Danyal Sultan 1848 yılında Osmanlı Devleti'ne katılmak istediğini bildiren bir yazı göndermişse de Devleti Aliyye tarafından bu teklif kabul edilmemiştir⁹⁴.

⁹³ 1856 yılının Mayıs ayında İmam Şamil, vaziyetin hangi durumda olduğu, Rusya'nın her an harekete geçmesi, silah ve cephane hususunda yardım edilmesi ile bağlı Osmanlı Devleti'ne mektup gönderir. 18 Temmuz 1856 yılında Şamil'in mektubuna olumsuz cevap verilir. Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'ndan dolayı çok zor durumda kaldığı, dolayısıyla Şamil'in istek ve taleplerinin yerine getirilemeyeceği beyan edilir. Bu taleplerin karşılanmamasının diğer sebebi ise Osmanlı'nın Rusya'nın dikkatini üzerine çekmek istememesiydi. (Şamil Ceyhan, *Osmanlı Devleti ve Dağıstan İlişkileri (1830-1864)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s. 77.) Şeyh Şamil savaş sırasında Osmanlı Devleti'nden ve müttefiklerden Kafkasya'ya askeri harekât yapmalarını istemiştir. Ancak ne Osmanlı ne de müttefik devletler bu fikri sıcak karşılamamışlar. Muhammed Emin ise bu harekâtın gerçekleşmesi sonucunda savaşın zaferle biteceğine inanıyordu. Harekât gerçekleşmeyince Şeyh Şamil Dağıstan'a çekilmiştir. (Zübeyde Güneş Yağcı, "Kuzey Kafkasya'nın Uluslararası Lideri: Sefer Zaniko", *Bilgi*, Kış 2016, Sayı 76, s. 71-72.)

⁹⁴ Ma'rûz-ı Çâker-i Kemîneleridir ki,

Dağıstanlı Şeyh Şâmil'in askerî ser-kerdesi Danyal tarafından mahsûs âdemiyle taraf-ı çâkerâneme bi'l-vürûd mukaddemce takdîm-i hâk-i pâ-yı âli-i vekâlet-penâhîleri kılınan istid'â-nâmesinde kendisinin oradan tahlisiyle taraf-ı Devlet-i Aliyye'ye celb olunması niyâzından ibâret olup, ol veçhile celbi uyamayacağı cihetle kendisini kırmayacak ve ye's hâline düşürmeyecek sûretle ba'zı evbibe-i münâsibe i'tâsıyla gelen âdeminin i'âdesi icâb-ı maslahatdan olmağla merkum el-hâletü hâzihî burada bulunduğu hâlde nezd-i çâkerâneme celb olunarak şimdi Danyal cenâbları bu tarafa getirülmek lâzım gelse orada bulunan mücâhidîn anın hizmet ve mu'âvenetinden mahrûm olacak dimek olup, bu ise tecvîz olunamayacağından bundan böyle dahi diyânet ve hamîyyeti levâzımını îfâ eylemesi daha münâsib olacağı vâdisinde sözler îrâdî ve Erzurum Mâl Sandığı'ndan yedi bin beş yüz guruş harçlık i'tâsı ile merkûmun tatlıca avdet etdirilmesi muktezâ'yı emr ü fermân-ı ilhâm-beyân-ı hazret-i Şehriyârî'den olduğu emr ü îrâdâtını şâmil fi 9 Şabân sene [12]65 târihiyle hâme-pîrâ-yı ta'zîm olan fermân-nâme-i sâmi-i âsafâneleri me'âl-i âlîsi müdrike-ârâ-yı çâkerî olmuş ve her hâlde şân-ı merâhim-nişân-ı hazret-i şehen-şâhînin itmâm ve ikmâli mütehattim-i zimmet-i rikkiyyetim olduğundan merkûmun mukaddemâ vürûdunda hakkında hürmet ve ri'âyetle Erzincan Kazâsı'nda bulunan bir zâtı ziyâret etmek üzere azîmet ve yirmi, yirmi beş gün sonra bu tarafa gelerek Dağıstan tarafına avdetinde mûmâ-ileyh Danyal'm zikrolunan istid'â-nâmesi üzerine şeref-müte'allık buyurulacak îrâde'i seniyyenin zuhûrunda icâb ve iktizâsına bakılacağı ve şimdilik bu tarafa celbi takdîrinde orada bulunan mücâhidîne bir nev'i ye's ve fütûr gelerek bunu dahi diyânet ve hamîyyeti tecvîz eylemeyeceğinden bi-mennihi te'âlâ sâye-i me'âlî-vaye-i cenâb-ı cihân-dârîye ileride her bir şey dil-hâh-ı âlî ve matlûbları veçhile yoluna gireceği ve kemâ-fî's-sâbık ibrâz-ı hüsn-i hizmet ve cihâd-ı fisebîlillâh iderek dünyâ ve âhiretde gayretullâhın zühûruyla mükâfâta intizâr eylemesi husûsâtı âdem-i merkûmun mu'âvenetiyle kendisine ihbâr ve buraları îzâh olunmayarak ve inhâsı açılmayarak nâme-i mevrûdesinin cevâbı dahi tesyâr olunmuş ve sâye-i hazret-i şâhânede taraf-ı çâkerânemden merkûma iki bin beş yüz guruş harçlık i'tâsıyla i'âde kılınmış olduğu ve aralık aralık sahîhan mûmâ-ileyh tarafından gelenler dahi bu veçhile ifhâmât-ı lâzime ifâsıyla memnûnen ve müteşekkiren avdet itdirilmekte bulunduğu beyânıyle takdim-i arîza-i çâkeriye ictisâr olunmuşdur, ol bâbda emr ü fermân hazret-i men-lehü'l emrindir. Fi 8 Ramazan sene [12]65

Bende

Vâli-i Eyâlet-i Erzurum

Mehmed Hamdi

(*Osmanlı Devleti İle Kafkasya, Türkistan Ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları)*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 3, Ankara 1992, s. 77-78.)

1774 yılından sonra Rusya'nın Kırım'ı ele geçirmek isteği anlaşılınca Osmanlı İmparatorluğu Kafkasya ile daha yakından ilgilenme ihtiyacı hissetmiştir⁹⁵. Çünkü Kafkasya'nın elde bulundurulması Rusya'nın güneye doğru inmesini engelleyebilecekti.

Kafkasya'da Ruslarla mücadelenin devam ettiği bir zamanda burada dâhili rekabet de vardı. Bu çekişmelerin en önemlisi Çerkeslerin bağımsızlık mücadelesinin lideri Sefer Paşa ile Muhammed Emin arasındaki mücadeledir. Muhammed Emin Şeyh Şamil tarafından Kuban bölgesine naip olarak tayin edilmiştir. Bir kısım Çerkesler gibi Sefer Paşa da Muhammed Emin ile anlaşmamıştır. Ancak 1841 yılında Muhammed Emin bazı Çerkesleri bir araya getirmeyi başarmış, hatta 1848 yılında onu lider olarak seçmişlerdir⁹⁶.

1774'te Rusya Kırım'ı işgal ettikten sonra kuzeyden sardığı Kafkasya'yı, Gürcistan'ı da ele geçirerek güneyden de kuşattı. Böylece Osmanlı Devleti'nin doğu ve güney sınırlarının güvenliği ancak Kafkasya'nın kontrolü ile mümkün olacaktı⁹⁷.

Danyal Sultan Ruslara karşı Şamil'e işbirliği yapmayı ve Kafkasya'da Osmanlı Devleti'nin geçici himayesi altında bağımsız bir Müslüman Devleti kurulmasını teklif etmiştir. Bu amacın gerçekleşebilmesi için Fransa ve İngiltere'nin de desteğini almak gerekiyordu. Milli Bağımsızlık Hareketi'nin başarıya ulaşmasını sağlamak için bir yandan İngiltere ile Osmanlı, diğer yandan da Çarlık Rusyası arasında meydana gelen çatışmalardan yararlanmaya çalışıyordu⁹⁸. Bütün bunlar, onun güçlü ve ileri görüşlü bir siyasetçi olduğunu göstermektedir.

Şamille Danyal Sultan'ın arasındaki arkadaşlık ilişkilerini XIX. Yüzyılda yaşamış Yazar M.N. Çiçagova şöyle anlatmaktadır; "İmamın odasına sadece ona çok yakın olan erkekler girebilirdi. Bunlar, haznedar Hacio, kâtipleri Emirhan ve Abdurrahman ile damadıydı. Yabancı erkeklerden çok az bir kısmı İmamla birlikte yemek yiyebilirdi. Bunlardan en yakın olanı İlisu Sultanı Danyaldı. O Sultan ki Rusya İmparatorluğu'ndaki görevinden, rütbesinden ve Çarlık Rusyası tarafından ona verilmiş yıllık kırk binlik maaşından

⁹⁵ XVII-XVIII. Yüzyıl Osmanlı ve Rusya ilişkileri için geniş bakınız: *Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi (Ahmet Cavid Bey'in Müntehabâtı)*, Hazırlayan: Adnan Baycar, Yeditepe yayınları, İstanbul 2004.

⁹⁶ Zübeyde Güneş Yağcı, *a.g.m.*, s. 70.

⁹⁷ Savaş Yanar, *Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya*, IQ Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 16-43.

⁹⁸ Latifova, *a.g.m.*, s. 490.

vazgeçerek Şamille birlik olmayı seçmişti. Onun bu hareketine sevinen Şamil'in ümitleri daha da artmış, Dağıstan'ın komşuluğundaki Rus topraklarını onun yardımıyla ele geçirme ümitleri artmıştı. Şamil'in oğlu Gazi Muhammed de Danyal Sultanın kızıyla evlenmişti⁹⁹.

Danyal Sultan Ruslara teslim olduktan sonra kısa bir süre Tiflis'te yaşamış, daha sonra İlisu'ya gelmek istemiş fakat bu istek Çarlık Rusyası tarafından onaylanmadığı için 1869 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na giderek ömrünün sonuna kadar burada yaşamak zorunda kalmıştır¹⁰⁰.

1.1.5. Car-Balaken Cemaatliği

Tarihi Car-Balaken veya Car-Tala topraklarından bahsederken Hasan Al-Kadarî'nin yazdığı şiirden bir parçayla başlamak uygun olacaktır. O şöyle diyor:

“Kim ezdi atlarıyla Gürcistan ile Car'ı?

Kırım hanları dahi soktular orduları”¹⁰¹.

Bu bölge çeşitli kaynaklarda Cahar-Tala, Caru-Tala, Çartala, Zaka-Tala, Car-Balaken Cemaatliği olarak biliniyor.

Tarihte başkenti Hunzah olan, halkı Avarlar¹⁰², Dido ve Andi kabilelerinden meydana gelen, Osmanlı'ların “Küçük Şamhal” dedikleri hükümdarlar tarafından yönetilen ve Sulak Nehri'nin kolları Kara Koysu, Avar Koysu ve Andi Koysu ırmaklarının havzaları

⁹⁹ M.N. Çiçagova, *Şamil Na Kavkaze İ V Rossii (Şamil Kafkas'ta ve Rusya'da)*, 1889, s. 71.

¹⁰⁰ Danyal Sultan'ın mezarı Zagatala Tarih Diyarşinaslık Müzesi'nin müdürü Cahangir Soltanov ile 2013 yılında Karadeniz Teknik Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim üyesi Yrd. Doç.Dr Ahmet Niyazov tarafından uzun araştırmalardan sonra 2013'te İstanbul'un “Karaca Ahmet” Mezarlığı'nda bulunmuştur. Mezar taşının üzerinde Arapça ve Farsça şu cümleler yazılıdır:

Farsça kısmı: “Ey benim aziz dostum, geçmişte yaşananlara ve gelecekte olacalara kederlenme. Zamanın kederi ve zorluklarının ayakları altında ezilme. Çünkü adaletin ve dürüstlüğün hazinesinin kapılarının anahtarı Allah tarafından Danyal Sultan'ın eline verilmiştir”.

Arapça kısmı: “Bu mezar, Ahmet Han'ın oğlu, Allah yolunda Cihat eden Danyal Sultan Dağıstanlıdır. Allahın rahmi onun üzerinde olsun. Ruhuna Fatıha. Hicri 1288 Milat 1871”.

¹⁰¹ Al Kadarî, *a.g.e.* s. 9.

¹⁰² Avar milleti, Kumuk ovalarına kadar olan yerlerde ve Güney Dağıstan'ın Zakatala ve Lakaduh bölgelerinde yaşamaktadırlar. Avar adı, Kumuklar tarafından verilmiş “Avare” sözüden kaynaklanmıştır. Bugün özellikle Dağıstan Cumhuriyeti'nde nüfusun % 30'a yakınıni oluşturmaktadırlar. Kuzeyden Güneye Dağıstan Dağları arasından Gürcistan'ın girişindeki Zakatala şehrine kadar uzanan bölgede yaşamaktadırlar. (Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 182; Muharrem Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2006, s. 88.)

ile tarihi Zaka-Tala veya Cahar-Tala bölgesini kapsayan Avar Hanlığı XVII. Yüzyılda Dağıstan'daki en güçlü devletti¹⁰³.

Cahar-Tala halkı yedi-sekiz bin savaşıya sahipti ve Car, Balakan, Katek, Mukak, Cınık, Tal boylarına ayrılmıştı¹⁰⁴.

Ahmet Cevdet Tarihi'nde de Dağıstan'ın bütün halkının yetmiş bine ulaştığı ve Kafkas Dağları'nın güney eteklerine yerleşen Çar, Pelegan¹⁰⁵, İlisu, Şeki, Kable, Şirvan, Ersi, Bakü, Selyan sancaklarından ibaret olduğu ifade edilmektedir¹⁰⁶.

Eski zamanlardan beri Azerbaycan toprakları olan Car-Balaken Cemaatliği, günümüze kadar çok büyük tarihi aşamalardan geçmiştir. Bu bölge tarih boyunca zengin bir etnik kimliğe sahip olmuştur. Rusların yıllarca yapmaya çalıştığı zorla hıristiyanlaştırma ve buna uygun olarak kiliseler inşa ettirme siyasetine karşı her zaman direnen Azerbaycan'ın Kuzey Batısı'ndaki bu bölge, "yenilmeyen kale" olarak şerefli ismini tarihe altın harflerle yazdırmıştır.

Car-Balaken Cemaatliği, kuzeyde Büyük Kafkas Dağları'nın kuzey etekleri, Güney'de Kür ve Gabırrı Nehirleri, Doğu'da İlisu Sultanlığı, Batı'da Kahetiya sınırında bulunuyor ve bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Zagatala, Balaken ve kısmen Gah illerini, Dağıstan'ın bu bölge ile sınır olan arazilerini, bugünkü Gürcistan'ın Lagodehi¹⁰⁷, ve Sığnag¹⁰⁸ illerini kapsıyordu¹⁰⁹.

Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesi, özellikle Car-Balaken her zaman işgalci Rusya'nın hedefinde olmuştur. Rusya bu bölgeyi özellikle istiyordu. Çünkü, Azerbaycan'ın bu kısmını ele geçirirse, Gürcistan'a ve Dağıstan'a ulaşma planını daha kolay uygulayabilecekti.

Bazı Rus kaynakları, Car-Balaken'in Çarlık Rusyası tarafından işgal olduğu yönünde tamamen abartılı bilgi vermektedir. Car-Balaken'in Rusya tarafından işgal olduğu bir gerçektir fakat biz buna kesin bir işgal diyemeyiz. Çünkü Rusya tam olarak amacına

¹⁰³ Sadık, Müfit, Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829 (Tarih Toplum Ekonomi)*, Kitabevi, İstanbul, 2015, s. 14, 24; Aynı Yazar, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 81.

¹⁰⁴ Bilge, *a.g.e.* s. 143.

¹⁰⁵ Balaken.

¹⁰⁶ Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet, Osmanlı Tarihi, C. I*, Üçdal Neşriyat, 1966, s. 238.

¹⁰⁷ Azerbaycan'ın kuzeybatı sınırından Gürcistan'a geçerken ilk Gürcistan toprağı. Lagodehi sınır kapısı.

¹⁰⁸ Azerbaycan'ın kuzeybatı sınırına 50-55 km'lik mesafede bulunan Sığnag kalesi (Gürcüce Siginahi).

¹⁰⁹ Molla Muhammed El-Cari, *Car Salnamesi*, (Arapçadan çeviren Ziya Bünyatov), Bakü 1997, s. 9.

ulaşamamıştır. Çarlık Rusyası işgal ettiği her yerde zorla “hıristiyanlaştırma siyaseti” yürüterek kiliseler inşa etmeye çalışıyordu. Ama buradaki Müslüman halkın kiliselere gidip ibadet ettiğine tanık olamadı. Bölge insanının kalbindeki gerçek İslam ve Cihat aşkı, Rusların çirkin planlarını gerçekleştirme isteğine engel olmuştur.

XIX. Yüzyılın başlarında Car-Balaken ve İlisu Sultanlığı’nda yaşayan ahalinin farklı milletlerden oluşması bu bölgedeki siyasi durumun ciddiyetini göstermektedir. Çarlık Rusyası’nın Azerbaycan için Gürcistan topraklarından başlanan işgalci siyasetine karşı isyan eden Dağlı halkların özgürlük mücadelesi, Rusya’nın baskısı, buraya Müslüman olmayan milletlerin (Rus, Ermeni¹¹⁰, Gürcü ve diğer Hıristiyanlar) getirilmesi sonucunda, önceden Büyük Kafkas Dağları’nın dağlık kesiminde yaşayan Avarların düzlüklere inmesini hızlandırmıştır.

Rusya, Car-Balaken’i ele geçirdiği zaman burada yaşayan Türk ahalisini Gürcistan’ın içlerine sürmek, onların yerine de Rusları yerleştirmek niyetinde idi. Bu yüzden bin kadar Türk ailesi Car-Balaken’den, kendi topraklarından zorla koparılarak Gürcistan’a gönderilmiştir¹¹¹.

Gerçek maksat her zaman olduğu gibi Türk kimliğini yok etmek, Türkleri yaşadıkları her yerden olabildiğince uzaklaştırmaktı. Çünkü Rusya I. Petro’nun vasiyetini yerine getirerek, XX.Yüzyılın ortalarına kadar Türk milletini yaşadıkları topraklardan başka ülkelere sürmüştü. İster Erivan’da ve Karabağ’da yaşayan Azerbaycan Türkleri, ister kendi topraklarında, Ahıska’da yaşayan Ahıska Türkleri, Kırım Türkleri vs. bunlara örnektir ve bu siyaset hala devam etmektedir.

1828 yılında Tiflis Müslümanları ve Dağıstan halkı Rusya’ya karşı Osmanlı’nın yanında olacaklarına dair bir rapor göndermiştir. Raporda Tiflis Müslümanlarının Rusya’dan yüz

¹¹⁰ Ermeniler Azerbaycan topraklarına ilk defa 1724 yılında I. Petro tarafından getirilmiştir. 12 Haziran 1724 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile bağlanmış İstanbul antlaşmasından sonra işgal edilmiş Hazar sahilindeki topraklarda Ermenilerin yerleştirilmesine önem verilmeye başlanmıştır. Daha sonra yavaş yavaş Azerbaycan’ın tarihi Erivan topraklarına yerleştirilmiştir. Ancak I. Petro’nun Hazar sahilindeki toprakları işgal eden varislerinin iflasa uğraması sonucunda Ermenilerin burada yerleştirilmesi politikası yarım kalmıştı. Buna rağmen Çar Rusyası Ermenilerin Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesi siyasetinden vazgeçmedi. Bu süreç XX. Yüzyılda daha da hızlanmıştır. (Yakup Mahmudov, Kerim Şükürov, *Azerbaycan Beynelhalk Münasebetler ve Diplomasi Tarihi, Devletlerarası Mügavileler ve Diğer Harici Siyaset Akları, 1639-1828*, Bakü 2009, s.90.)

¹¹¹ Cavadova, a.g.e. s. 9.

çevirdiği, Osmanlı askerine biât edeceği ve bu konuda ellerinden gelen her türlü yardımı yapacaklarına dair bir yazı kaleme alınmıştır¹¹².

Uzun yıllar Azerbaycan topraklarında yaşayan Türkler, Kafkasya'nın yabancı halkı olarak gösteriliyordu. Tarihi en çok inkâr edilen ve değiştirilen bölge Azerbaycan'ın Kuzeybatı bölgesidir. Bölge insanını çeşitliliğinden dolayı ayırsalar bile tarih boyunca burada yaşayan halklar şerefli bir tarih yazmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi Türk kimliğini yok etmeğe çalışsalar da bütün bu söylenenleri, bugüne kadar bu topraklarda kendi varlığını sürdürmüş olan Türk boylarının yaşaması ve günümüze kadar korunan Türk yer isimleri bile bunu bir kere daha tasdik etmektedir. Azerbaycan'ın Kuzeybatısında yer alan bazı köylerin ve illerin isimleri Türk boyları ile ilişkilidir. Tangıt, Kıpçak, Oncalı köyleri ve Oğuz ili gibi. Yukarıda defalarca adı zikredilen Kanık Nehri, Şeki'deki Yukarı ve Aşağı Göynük köyleri gibi isimler de bunun delilidir.

Daha önce de zikredilen Gah İli'nin Oncalı köyünün ismi, Kıpçakların bir kolu olan Onca Türkleri'nin adıyla bağlantılıdır. Aynı zamanda Türk Dünyası'nın büyük şahsiyeti Yunus

¹¹² Ma'rûz-ı Kullarıdır ki,

Bundan mukaddemce hâk-i pâ-yı veliyyü'n-ni'amîye ifâde olunduğu veçhile Rusyalının kâğıdıyla Ahilkelek'e gelen sünniyü'l-mezheb Karapapak tâ'ifesinden Molla Mustafa nâm kimesne olup kazâ-i mezbûrun bir karyesinde müsâferet ile kâğıdının cevâbı yazılıp ol tarafından i'âdesi yazılmıştı. Ancak "ben Ahışa'ya giderim sözüm vardır" dediğinden nezd-i bendegîye celb ve hafice Rusyalının hâlinde su'âl-ı evvelinden kendisi Müslüman olduğundan derûnunu izhâr ve şu veçhile takrîr eder ki Tiflis ahâlisinden ne kadar ehl-i İslâm var ise cümlesi Rusyalıdan rû-gerdân olmuştur. Ancak henüz Devlet-i Aliyye tarafından Rusyalıya düşmanlık ve hudûdlarına tecâvüz görünmediğinden bir şey diyemiyoruz. Beskoviç Tiflis'e geldikde umûm il ağalarını yanına cem' edip kralımızdan her ne emir gelür ise bizim ile berâbermişiz diyerek cümlesinden kanâ'at ve birer rehînlerini akraba ve oğullarından almış henüz il ağaları Tiflis'den avdet etmemişler. Sûretâ böyle söz vermişler, derûnlarına ateş düşüp gayret'i İslâmiyye çektiklerini ve hîni iktizâda cümlesi bu taraftan me'mûr asâkire bi'ât edeceklerini ve Zalki ve Gümrü'ye iyüce ihtimâmları olup, Erzurum'da külliyetlü askerinin mevcûdiyetini ve bin-nefs nusretlü veliyyü'n-ni'âm efendimiz Gümrü üzerine şeffe-güşâ-yı azîmet buyuracakları Tiflis'de tevâtür bulduğundan bu sûret vukû'unda var kuvvetini Gümrü ve Zalki tarafından göstereceğini veyâhud ol taraflardan havfi olmadığı sûrette dört taraftan Ahışa üzerine hücum edeceğini takrîr ve Zalki ve mahall-i selâse de ne mikdâr asâkiri olduğu ve karagolları ihrâç ettiği derûn-ı arızama leffen takdîm olunan Medenî (?) Ağanın varakasından müstebân olacağı ve Çıldır Beyi Nefi Bey kulları tarafından Karabağ tarafında mersûl câsûs vürûd edüp anın dahi takrîri Dağıstan ile Rusyalının musâlahaları olduğundan re's-i hudûdlarında cârî Nehr-i Kanık'dan berü tarafa Dağıstan ahâlisinden on beş bin kadar davarı geçmiş ve zarar ediyorlar deyü cüz'î vesîle ile Rusyalı ol mikdâr ağnâmi zabt etmiş ve bu cihetle Dağıstan Lezgisi'nin emniyeti kalkup Rusyalı dahi mülâhaza ettiğinden bin kadar sâldân-ı menhûse dahi ol tarafa hudûd başına göndermiş ve bu hâl Dağıstan ahâlisiyle muhârabeye tutulacağını çâkerlerine lisânen ifâde ettiğinden tahrîre cesâret olundu, ol bâbda emr ü fermân men-lehü'l-emrindir.

Fi Selh-i L. Sene [1] 243

Bende Ahmed Rüşdi.

Osmanlı Devleti İle Kafkasya, Türkistan Ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 3, Ankara 1992, s. 75

Emre'nin mezarlarından biri de bu köydedir. Yunus Emre'nin buradaki faailiyetlerinde akıcı Türkçe kullanması da o dönemlerde Kafkasya'da Türk Dili'nin geniş bir şekilde kullanıldığını göstermektedir¹¹³.

Rusya bu topraklarda bildiği, tanıdığı bütün iğrenç oyunlarını oynuyordu. Kafkas Albaniyası döneminden itibaren yüzyıllarca dostça yaşayan Avarlar, Sahurlar, İngiloylar¹¹⁴ ve Muğallar¹¹⁵ arasına nifak sokmaya çalıştı. Zorla Hıristiyanlaştırma, Ruslaştırma, Gürcüleştirme siyasetinin en kaba yöntemlerini kullanmaya başladı. Müslüman olarak doğan, büyüyen, defnedilen insanların mezarlardan zorla çıkartılıp Hıristiyan adetleriyle yeniden gömülmesi¹¹⁶, geniş topraklar karşılığında Hıristiyanlığı kabul ettirmeye çalışması vs. bu yöntemlerin bazılarıdır.

Tarih boyunca bu bölgenin başka ülkelerin de dikkatini çektiğini bazı yabancı kaynaklardan öğreniyoruz. Örneğin, Avrupa'dan bölgeye gelen Fransız seyyah kadın Karla Serena 1877 yılında, Rus-Türk Savaşı'nın başladığı sıralarda Kafkasya ve Baltık Denizi ülkelerine seyahat etmiştir. Azerbaycan'ın Kuzeybatı bölgesinin tarihi Zagatala Dairesi'ne¹¹⁷ gelmeden önce de buralar hakkında malumat almıştır. "Benim Seyahatim" isimli kitabında burada gördüğü, ilgisini çeken her şeyi yazmıştır. Bölge insanının adetleri, ananeleri, dini görüşleri ve misafirperverliklerine hayran kalan Serena, ahalinin büyük kısmının Sünni olduğunu, aynı zamanda burada Hıristiyanların da yaşadığını, insanların hiçbir şekilde, en ağır şartlarda bile Çarlık Rusyası'nın egemenliğini kabul etmeyerek sık sık isyan ettiklerini, kaledeki askerlerin hep isyan korkusu içinde olduğunu ve şehirde hep bir heyecanın hüküm sürdüğünü söylemektedir Karla Serena, uzun, aksakallı din görevlilerinin Rus askerlerinin yanında zincire vurulmuş halini görünce

¹¹³ Elvira Letifova, "Bağımsızlık Döneminde Azerbaycan'da Türklerin Kafkasya Tarihindeki Rolü ile İlgili yeni Kavrama Dair", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. II, sayı 5, Mayıs, 2015, s. 11.

¹¹⁴ Eski Kafkas Albaniyası etnoslarının soyundan biri. Bir kısmı XIX. Yüzyılda Ruslar tarafından Hıristiyanlaştırılmıştır.

XIX. Yüzyılda İngiloyların bazıları Rus zulmünden kaçarak Osmanlı topraklarına gelmiştir. Bugün onların nesilleri Türkiye'de Adana ilinin Ceyhan ilçesindeki Dağıstan köyünde yaşamaktadır.

¹¹⁵ Azerbaycan Türkleri.

¹¹⁶ Keşiş David Uteyev'in İngiloy kilselerinin keşişi İradion Okropiridze'ye gönderdiği malumat: "Alahazretimize çok büyük saygıyla haber etmek istiyorum ki bizim tarafımızdan biraz önce haç suyuna sokulmuş merhum Şireli bey Mirze Selim bey oğlu Aliyev'in (Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra Aleksandr'ın) cesedi bu yıl 21 Mart'ta (yani Nevruz bayramı günü) Tatar (yani Türk) kabiristanlığından Pravoslav kabiristanlığına sevk edilmiş ve Aleksandr ismi verilen merhumun bedeni ayinden sonra Pravoslav âdetine göre toprağa verilmiştir". (Yagub Mahmudov, Elvira Latifova, Arzu Memmedova, "XIX. Yüzyılda Çarizmin Kuzeybatı Azerbaycan'da Pravoslavlaştırma Siyaseti Ve Pravoslav Kiliselerinin İnşası Tarihinden", *İlmi Eserler*, C. XX, Bakü 2007, s. 13-14.)

¹¹⁷ Çarlık Rusyası tarafından işgal olunduktan sonra bölgeye verilen isim, arazi bölgesi.

içinin parçalandığını da kitabına eklemiştir. O Zagatala Kalesi'nden¹¹⁸ çıkıp yalnız gezdiğini yazıyordu. Çünkü Rus askerlerinin eşliğinde çıkarsa hakarete maruz kalacağını bilmektedir. Burada Avrupa'da pek rastlanmayan manevi değerleri tespit etmiştir. Ayrıca bölgede yaşayan insanların hukuki yönden eşit olmaları O'nun dikkatini çeken önemli hususlardan biridir¹¹⁹.

Car-Balaken Cemaatliği'nin ortaya çıkışı XVI. Yüzyıla denk gelmektedir. XVI. Yüzyılın sonu ile XVII. Yüzyılın başlarında Kuzeybatı Azerbaycan'a dağlardan gelen aileler yerli halkların yaşadığı Balaken, Muhah, Tala, Car, Kateh köylerinde yerleşmeye başlamışlardı¹²⁰.

Car-Balaken Cemaatliği'ndeki sosyo-ekonomik ilişkiler tamamen farklıydı ve bu bölgedeki siyasi süreçlere bağlıydı. XVI-XVII. Yüzyıllarda Büyük Kafkas Dağlarının kuzey eteklerinden güney eteklerine inen Avarlar, Car-Tala bölgesine yerleştikten sonra bu topraklarda yaşayan ve Kahetiya çarları tarafından baskılara maruz kalmış bölgenin yerli halkı olan Muğalları (Azerbaycan Türkleri) ve İngiloyları kendi taraflarına çektiler ve himayeleri altına aldılar. Ancak onların iç işlerine ve Muğal-İngiloy köylerindeki yönetim sistemine karışmıyorlardı. Sadece Muğallar ve İngiloylar kendilerini himaye altına alan Avarlara *keçkel* olarak adlandırılan bir vergi ödüyorlardı¹²¹.

Resmi olarak Car-Balaken Cemaatliği'nin tarih sahnesine XVII. Yüzyılın sonlarında çıktığını ve hem Dağıstan hem de Gürcistan ve Azerbaycan Hanlıkları'nın siyasi hayatında etkili olduğunu görmekteyiz. Bu bölgenin Osmanlı ve Safevi Devletlerinin hâkimiyeti altında olması Müslümanların elinde olan askeri-siyasi birliklerin kurulmasına ve güçlendirilmesine mani olmuyordu. Aksine Osmanlı Devleti de aynı siyaseti devam ettirmiştir. 1590 yılında Safevi ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan İstanbul Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Sultanı, Adıgurgulu Bey'in oğlu Ali beye Şeki'ye bağlı olan Gah ve Meşebaş köylerini vermiştir. Osmanlı Devleti'nin attığı bu adıma karşılık olarak Ali Bey bu köyün başka bölgelere kaçmış ahalisini geri getirmek ve Şeki'yi,

¹¹⁸ Zagatala Kalesi, XIX. Yüzyılın başlarında Kafkas'daki Rus Birlikleri'nin kumandanı Paskeviç tarafından Zagatala İli'nin yukarı kısmında iki maksatla inşa edilmiştir: yerli ahalinin isyanlarını bastırmak ve Dağıstan'ı güneyden ele geçirmek.

¹¹⁹ Soltanov, *a.g.e.* s. 33-35.

¹²⁰ Cavadova, *a.g.e.* s.13.

¹²¹ Arzu Memmedova, "Demokrasi ve İnsan Hakları Eğitiminde Tarihsel Deneyimlere Başvurmanın Önemi (Azerbaycan Örneğinde)", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. I, Sayı: 3, Ağustos 2014, s. 7-8.

Osmanlı'ya düşman olan halkların saldırılarından korumak zorundaydı. Bu adımın atılması Osmanlı Devleti'nin işgal olunmuş bölgelerde devletin yeniden güçlendirilmesi için yerli Müslüman halkın rolüne ehemmiyet verdiğini göstermektedir¹²².

Cemaatliğin kendi iç işlerinde uyguladığı yönetim sistemi Osmanlı, Rusya ve İran tarafından tanınıyordu. 1830'lu yıllara kadar Car topluluğu siyasi ve ekonomik açıdan daha güçlüydü. Cemaatlik tarafından yapılan toplantılarda Carluların görüşlerine önem veriliyordu. Tüm önemli meseleler toplantılarda çözülüyordu. Köy toplantılarından farklı olarak cemaat toplantıları siyasi nitelik taşıyordu. Toplantılar cemaatlerin kethüdalarının¹²³ rızası ile Muhah Deresi'nde düzenleniyordu. Toplulukları ilgilendiren sorunlar ve çözüm önerileri söz konusu toplantılarda görüşülüyor ve yapılan tartışmalar sonucunda çeşitli kararlar alınıyordu. Aynı zamanda Car, Kafkasya'nın en önemli köle pazarlarından biriydi. Bu pazara çeşitli bölgelerden özellikle Gürcistan'dan ele geçirilen esirler getiriliyordu. Esirlerin bir kısmı para karşılığında sahibi tarafından serbest bırakılıyor, bir kısmı ise satılıyordu¹²⁴.

Car-Balaken Cemaatliği bir tesadüf sonucunda ortaya çıkmamıştır. Cemaatlik, XVI. Yüzyılın başlarında Safevi Devleti'nin kurulması ve bu devletin Gürcistan'a karşı uygulamış olduğu siyasetin sonucunda tarih sahnesine çıkmıştır. Şah İsmail, Gürcü çarlarına karşı mücadelede Gürcistan'a komşu olan Müslüman ahalinin gücünden ve yardımlarından istifade etmiştir.

1.1.6. Car-Balakenlilerin Osmanlı Devleti ile Siyasi İlişkileri

Kuzeybatı Azerbaycan'ın bu bölümünün yani tarihi Car-Balaken Bölgesi'nin Osmanlı Devleti ile ilişkileri hangi yöndeydi? Neden Osmanlı Devleti bağımsız olan bu bölgeyle ilişkilerini hep düzenli şekilde sürdürmüştür veya sürdürmeye çalışmıştır?

Yapılan araştırmalar, bölge halkının ve Osmanlı Devleti'nin Sünni olması bu iki unsuru birbirlerine yaklaştıran en önemli etken olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı zamanda tarihte, "sınır muhafızları" olarak bilinen Car-Balaken ahalsinin savaşçı özelliklere ve vatanperver duygulara sahip olması Osmanlı Devleti'nin de dikkatinden kaçmamıştı.

¹²² Arzu Memmedova, "Car-Balaken Cemaatliği: Yaranması, Arazisi, Serhedleri", *Elmi Eserler*, C. XX, Bakü 2007, s. 163-164.

¹²³ Köyün muhtarı.

¹²⁴ Petruşevskiy, *a.g.e.* s. 19.

Osmanlı yöneticileri bu nitelikleri ile ön plana çıkan bu halkı Azerbaycan'ın Kuzeybatısındaki yedek bir askeri kuvvet gibi görüyordu. Unutmamak gerekir ki bu bölgenin bir tarafında Gürcistan diğer tarafında da Büyük Kafkas Dağları bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti sık sık sınır ihlali yapan dağlı halklar ile Gürcülerin ayaklanma ve saldırı ihtimaline karşı bu askeri kuvvetlerin ve onların kullandığı yöntemlerin yardımıyla sorunları çözeceğine ve bölgenin elden çıkamayacağına inanıyordu.

Petruşevski de Carlıların her zaman Sünni Osmanlı'yı desteklediklerini söylemektedir.¹²⁵

Car-Balakenlilerin askeri operasyonlar sırasında, düşmanın gücüne göre savunma, saldırma, geri çekilme gibi çeşitli savaş yöntemleri mevcuttu ve bu yöntemleri defalarca uygulamışlardı. Düşman kuvvetleri yaklaşınca yolun üzerindeki köylerin sakinleri dağlara, ormanlara çekiliyordu. Boş kalan köyleri hiçbir sorun yaşamadan ele geçiren düşman zafer kazandığına inanıyor ve geri çekilen ahaliye saldırmak için can atıyordu. Buradaki sivil halk tehlikesiz bölgelere sevk edildikten sonra Car-Balaken'in esas askeri güçleri Zagatala Deresi'ne toplanıyordu. Düşmanı burada tuzağa düşürmek için küçük gruplar oluşturuluyordu. Söz konusu askeri birimler düşmana sık sık saldırıp geri çekiliyorlardı. Bu arada düşman kendine saldıran grupları takip ederek Zagatala Deresi'ne doğru ilerliyor ve dereye yaklaştığı zaman tuzağa düşüyordu. Sık sık bu taktiği uygulayan Car-Balakenliler düşmana defalarca darbeler indirerek zafer elde etmişlerdir. Kullanılan bu taktik İskit ve Saka Birlikleri'nin savaş taktikleri ile aynıdır. İlk defa böyle bir plan ve saldırıyı M.Ö. 512 yılında Karadeniz İskitleri, İranlıların saldırdığı zaman tatbik etmişlerdir¹²⁶.

Onların Şii'lere karşı mücadele etmeleri, Osmanlıların da hoşuna gidiyordu. Car-Talalılar İslamlaştırma Politikası uygulayarak ele geçirdikleri bölgenin ahalisine Sünniliği kabul ettiriyor, Kahetiya köylerine kadı tayin ediyorlardı. Osmanlı Ordusu'nu "Müslüman Ordusu", Osmanlı Sultanı'nı ise "İmamü'l-İslam" olarak adlandırmışlardır.

"Sınır muhafızları"nın askeri mükellefiyetleri bulunmakla beraber tabi oldukları devletten çok az miktarda yardım alıyorlardı. Sık sık ayaklanmalarının sebebi çoğunlukla

¹²⁵ Petruşevskiy, *a.g.e.*, s. 36-52.

¹²⁶ Mavrikiy Kotsebu *Yevstafyeviç, Svedeniya o Djarskih Vladeniyah (Car Hükümrânlığı hakkında malumat), 1826, İzdatelstva Vostoçnyy Literaturı, Moskva 1958, s. 252-264.*

kendilerine vaat edilen yardımları alamamaları ve yalnız bırakıldıklarını düşünmeleriydi¹²⁷.

1724 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanmış İstanbul Antlaşması'na göre Azerbaycan'ın büyük bir kısmı Osmanlı Devleti'ne, Hazar Denizi'nin sahilindeki bölgeler ise Rusya'ya verilmiştir. Car-Balaken Cemaatliği'nin arazisi de Osmanlı Devleti'nin eline geçmiş fakat Car-Balakenliler dört sene boyunca Osmanlı hâkimiyetini kabul etmemiştir. Buradaki ve Kahetiya'daki Osmanlı askeri birimlerine saldırılar düzenleyerek itaat etmediklerini açıkça göstermişlerdir.

1728 yılında Osmanlı Devleti ve Car-Balaken arasında barış yapılmıştır. Car-Balakenliler vezir İshak Paşa'nın aracılığıyla Osmanlı Sultanı III. Ahmet'ten bu toprakların hâkimiyetleri altında olmasını yasal olarak tasdik eden ferman imzalamasını rica etmiş, Sultan, sözü geçen fermanı imzalamıştır. Car-Balaken Cemaatliği'nin sınırlarının resmi olarak ilk defa bu ferman ile belirlenmiş ve tanınmış olması çok önemlidir. Sözü geçen fermanın sureti Zagatala Tarih-Diyarşinaslık Müzesi'nin El Yazmalar şubesinde muhafaza edilmektedir¹²⁸.

Birinci ekte yer alan mektupta, Carlıların İslam ehli oldukları ve mektubun Şirvan'a, Gürcistan'a saldırılarda buldukları için gönderildiği yazılıdır. Aynı zamanda bu toprakların Batı'da Kartoman¹²⁹, Güneybatı'da Top-Karağac Kalesi (Sıgnak Kalesi), Doğu'da Şeki taraftan Gapiçay¹³⁰ (Gobu çay), Kuzey'de Cebel el-Feth (Büyük Kafkas Dağları) Guton¹³¹ veya Godor dağı ile sınırlı olduğu gösterilmiş ve İnisil, Padar, İhilo, Bey Ahmetli ve Leleli bölgelerinin de bu sınırların içinde olduğu belirtilmiştir¹³².

¹²⁷ Sevda Süleymanova, "XVIII, Yüzyılda Osmanlı'ların Azerbaycan'da Faaliyetinin Arapdilli Yerel Kaynaklarda Tasviri", *XIII. Türk Tarih, Kongresi*, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara 1999, s. 174-176.

¹²⁸ ZKM KP 5839.

¹²⁹ Bugünkü Gürcistan bölgesinin Lagodehi ili.

¹³⁰ İlisu Sultanlığı taraflarında Alazan'a akan Nehir.

¹³¹ Azerbaycan'ın Kuzey'de en yüksek bölgesidir (3646 m).

¹³² Bazı kaynaklarda mektubun suretinde olmayan cümlelerin yazıldığı görülmektedir. Örneğin, Sevda Süleymanova'nın Zagatala Tarih Diyarşinaslık Müzesi'nin XVII-XIX. Yüzyıllara ait arkeografik belgelerine dayanarak yazdığı makalesinde sözü geçen fermana aşağıdakilerin yazıldığını gösteriyor:

"Şecaat ve liyakatinizi gösteren mektubunuzdan anlaşılıyor ki siz gereksiz hareketlerinizden pişmanlık duymuşsunuzdur ve adamlarınızı göndermişsinizdir... Birincisi emrim böyle: Top-Karağac Kalesi için gerekli olan her şeyi edesiniz, yapabileceğiniz yardımı gösteresiniz... Hilafetin sığnağını kabul edesiniz ve buyruğuna uyasınız... Doğu'da dağlardan Bulkadar talancılarının yollarını keserek zarar vermelerini, Gürcistan ve Şirvan'a yapılan seferlere katılmayı uhdenize aldığımızdan dolayı evveleri ve hâlihazırda elinizde bulunan Cebel el-Kabh, Kurtuman, Şeki tarafından Kocuçay, Kahet yönünden Kabırır Nehri ve Kavaz suyu civarında bulunan, Yenisel, Padar, Ahilo, Bey-Ahmetli, Leleli size karşı padişaha yakışır

Osmanlılar Car-Balakenlilerin bölgedeki askeri ve siyasi durumlarından haberdar idiler. Kaheti’de barışın sağlanması için Car-Balaken’in yardımının ne kadar önemli olduğunu da biliyorlardı. Bu yüzden Sultan III. Ahmet Carlıların nezaret ettikleri araziler üzerinde hâkimiyetlerini tanımış ve önceki yıllarda da olduğu gibi yine “sınır koruyucusu” görevini yerine getirmeleri şartı ile tasdik etmiş yani Car-Talalıların 1728 yılına kadar elde ettikleri başarıların sonuçlarını tanımıştır. Bununla da Car-Balaken Cemaatliği’nin sınırları kesinleşmiştir.

1728 yılının sonlarında Car-Balakenliler Osmanlı Devleti ile birkaç ay devam eden barışı bozarak Osmanlı hâkimiyeti altındaki arazilere saldırmış, Hizih’i¹³³ kendilerine bağlamış ve Hizihlilerden yüz yirmiye yakın işçi almıştır. Daha sonra onlar ve Dağıstan kuvvetleri birlikte hareket ederek Kaheti’nin Dağıstan sınırında bulunan Vacin Kalesi’ne saldırmışlardır. Bu zaman Gürcü Prensi Teymuraz, Gürcü soyluları ve Kolak, Gürciani, Vacin, Bakursih¹³⁴ köylerinin ahalisi saldırılardan korunmak için bu kaleye sığınmışlardı. Altı gün kuşatma altında tutulan kalede bulunanların bir kısmı Car-Balaken’e, diğer kısmı ise Dağıstan’a tabi olduktan sonra kaleyi terk etmişlerdir¹³⁵.

Bir müddet sonra Car-Balakenliler Osmanlı askeri birimlerinin yerleştiği Topkarağac’a saldırıya geçtiler ve yedi gün boyunca kaleyi kuşatsalar da ele geçiremediler. Kaledakilere yardıma gelen Osmanlı Ordusu ile Car-Balakenliler arasında Gabırrı Nehri’nin yakınlarında çatışma yaşandı. Kayıplar veren Carlılar Car-Balaken’e kaçtılar. Onları takip eden Osmanlılar Muhammed Han Gahlı’nı ve iki Carlıyı öldürüp diğer birkaç kişiyi esir alarak Tut’dan¹³⁶ geri döndüler. Bu hadiseden sonra Osmanlılarla Carlılar arasındaki münasebetler bozulmuştur. Her an Osmanlı askerlerinin saldıracağından endişe eden Car-Talalı aileleri ve yanlarına alabildikleri eşyaları ile dağlara çekildiler. Cemaat Car kadısı Molla Murtaza Ali’yi ve Tala’dan Hacı Ali’yi Topkarağac’a barış için

merhamet ve lütüfkarlığımızın alameti olarak mükâfat veriliyor ve size ihsan ediliyor...” Fermana, “ahdinize uygun hizmetler gösterdiğinizden dolayı üzerinize bir zabıt tayin edilmesinin zarureti” diye bir notun da olduğu gösterilmiştir.

Maalesef gösterilen fermanın orijinaline biz ulaşamadık. Elimizde olmayan ferman hakkında yukarıda yazılanların doğru veya yanlış olmasıyla bağlı fikir söyleyemeyiz. Bizim elimizde sadece 1727-1728’li yıllarda İshak paşa aracılığıyla Sultan III. Ahmed’in Carlılara gönderdiği fermanın sureti var. Görüldüğü gibi burada da mevzu sadece Car-Balaken’in sınırlarıyla ilişkilidir.

¹³³ Alazan Nehri’nin sağ sahilinde Sığnak bölgesinde yer adı.

¹³⁴ Bu köyler Sığnağ’ın kuzeydoğu taraflarında bulunuyordu.

¹³⁵ El-Cari, *a.g.e.* s. 23-24.

¹³⁶ Yerini tespit etmek mümkün olmamıştır.

göndermek istemişse de adı geçenler gitmek istememiştir. Gence muhafızı Mustafa Paşa'nın ordusuyla geldiği haberini alan cemaat bu sefer Hacı İsmail ve Bıyıklı Ramazan adındaki iki kişiyi Paşa'nın yanına barış için göndermiştir. Car-Talalılar ve Osmanlı arasında barış anlaşması imzalanmış, anlaşmanın şartlarına göre, "Car altı kişi, Tala dört kişiyi Topkarağac'a rehine olarak verecek, teminat için daha önce işgal edilen yerler iade edilecek ve İmamü'l-İslam'ın" yani Osmanlı padişahının Yenisel, Hizik ve diğer yerlerdeki halkına zarar verilmeyecekti". Bu anlaşmadan sonra barış hüküm sürmüştür¹³⁷.

Bir müddet sonra Car-Talalılar ve Kahet arasında çatışmalar yeniden başlamıştır. Osmanlılar Kahetlilerden İmamü'l-İslam'a tabi olan halkı rahat bırakmalarını emretmiş ve bundan böyle taraflar arasındaki çatışmalar son bularak hırsızlık, yağmalama, işgal vs. gibi olaylar yaşanmamıştır¹³⁸.

Hanlıklar döneminde Gürcü Çarı II. İrakli Çarlık Rusyası'nın yardımı ile Erivan ve Gence Hanlıkları'nı ele geçirmek istiyordu. Osmanlı Devleti bu durumdan rahatsız olmuştur. Osmanlı, Rusya'nın Kuba hanı Feteli Hanı kendi tarafına çekmesinden ve hanlıklar arasındaki ihtilafları söz konusu durum için kullanmasından tedirgin idi. Bu yüzden de fermanlar ve bahşişler göndererek Azerbaycan Hanlıkları'nı birleşmeye ve din düşmanlarına karşı birlik olmaya teşvik etmiştir¹³⁹.

1771 yılında vezirlik rütbesiyle Ahıska-Çıldır valisi olan Atabekli İshak Paşa'nın ailesinden İbrahim Paşa'nın oğlu Süleyman Paşa görevine başlar başlamaz Azerbaycan, Dağıstan ve Buhara Hanları aracılığı ile Kuzey Kafkasya emirlerine mektuplar göndererek onları, Ruslara karşı birlik olmaya çağırdı. Azerbaycan ve Dağıstan hanları da Osmanlı Devleti'ne sadık olacaklarına dair söz verdiler¹⁴⁰.

Rusya ile Kartli-Kaheti Çarlığı arasında 1783 yılında imzalanmış Georgiyevsk Antlaşması¹⁴¹ Osmanlı Devleti'ni tedirgin ediyordu. Çıldır valisi Süleyman Paşa sık sık

¹³⁷ El-Cari, *a.g.e.* s. 24-25.

¹³⁸ El-Cari, *a.g.e.* s. 25.

¹³⁹ Hüsameddin Memmedov, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dış Siyasetinde Azerbaycan Hanlıkları", *Azerbaycan İlimler Akademisi'nin Haberleri*, III, Sayı, Bakü 1989, s.44-46.

¹⁴⁰ İsmail Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. IV /I, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1978, s. 520.

¹⁴¹ 24 Temmuz 1783 yılında Georgiyevsk Kalesi'nde Rusya ve Kartli-Kaheti (Doğu Gürcistan) arasında imzalanmıştır. Burada Rusya'nı Potyomkin, II. İrakli'ni ise Muhron Bantoni ve Çarçavadze temsil ediyordu. Antlaşma 13 esas madde, II. İrakli'nin Rusya'nın hâkimiyetine geçerken kabul etmeli olduğu andın metni ve Gürcü çarlarının tahta çıkma yöntemini anlatan özel maddeden ibaretti. (Mahmutov Şükürov, *a.g.e.* s. 175.)

İstanbul'a da mektuplar gönderiyordu. İstanbul'a gönderdiği mektupların birinde, Gürcü Kralı ve Rus hükümeti arasında imzalanmış olan on üç maddelik antlaşmaya göre Azerbaycan ve Dağıstan hanlarının son derece tedirgin oldukları için onları rahatlatmak maksadı ile hediyeler göndermenin gerekli olduğunu yazmış, aksi takdirde bölgedeki durumun Osmanlılar için hiç de iyi olmayacağını belirtmişti. 1783-1784 yıllarında Büyük Kafkasya'dan geçen yolun inşasından rahatsız olan Ahıska Paşası, Karabağlı İbrahim Han'a şöyle yazmıştır: "Lanetlenmiş Ruslar Kafkasya'dan geçen yol inşa etmişler. Şimdi onların inşa ettikleri bu yol ordularının buraya girmesini daha da kolaylaştıracak ve bu ordu İran ve Osmanlı İmparatorluğu sınırlarını çiğneyecektir"¹⁴².

31 Aralık 1783 tarihinde Çıldır valisi Süleyman Paşa Kuzey Kafkasya'daki Rus ordusundan gönderilen üç bin Rus askerinin Gürcistan'a geldiğini bildirmişti. İlgili yazıda, Rusya'dan seksen top ve çok sayıda silah getirildiği, Rus askerlerinden bin beş yüzünün Kaheti'ye gönderildiği, diğer bin beş yüz askerinin ise Tiflis taraflarında konuşlandırıldığı ifade ediliyordu. Daha sonra o, otuz beş bin askerinin Kartli-Kaheti çarlığına, daha on iki bin askerinin ise Açıkbaş (İmereti) hâkimi Solomon'un yanına geleceğini yazarak, Osmanlı sınırları için büyük tehlikenin yaklaştığını belirtmiştir. Aynı zamanda, Rus generalinin komuta ettiği üç yüz, dört yüz Rus askeri ile II. İrakli'nin komutası altındaki Gürcü ordusunun Car-Tala Bölgesine baskın yaptığı ve zafer kazanamadan geri döndüğünü ve Rus generalinin de öldürüldüğünü bildirmiştir¹⁴³.

Yukarda bahsi geçen konuyla ilgili mektuplardan biri de Süleyman Paşa tarafından Car-Balaken bölgesine gönderilmişti¹⁴⁴. Süleyman Paşa, mektupta açık şekilde dini, ahlakı, toprağı aynı olan Car-Balakenlilerden Osmanlı'ya ve İslam Ehline yardım ve Allah rızası için cihat etmelerini rica etmiş ve Çarlık Rusyası'nın Car-Balaken taraflarına saldırılarda bulunup bulunmadığını öğrenmeye çalışmıştır¹⁴⁵.

¹⁴² Mustafazade, *a.g.e.*, s. 82-83.

¹⁴³ Mustafazade, *a.g.e.* 83.

¹⁴⁴ Biz mektubu araştırmak için müzeye gittik. Maalesef mektubun orijinaline ulaşamadık. Mektup bir zamanlar Zagatala Tarih Diyarşınaslık Müzesi'nin Elyazmalar şubesinde ZKM KP 6055 numara ile muhafaza edilmiştir. Biz mektuba Dağıstanlı yazar Halayev Zahid'in kitabında ve Sevda Süleymanova'nın 1999 yılında Türk Tarih Kurumu'na sunduğu bildiride rastladık. Maalesef o yıllardan beri mektubun orijinali kayıplara karışmıştır.

¹⁴⁵ **Transkripsiyon:** Ve't -Tahiyetu'l -Eamm el-hamdu liveliyyihi ve's-salâtu alâ neboyyihî ve alâ âlihî ve sahbihî ve bad, fe's-selâmu'l-etemm mine'l-vezîri'l-a'zâm ve'l-muşîri'l-efhâm Süleymân Paşa vâli Ahıska ilâ ihvâninâ muslimîn min tâifeti Câr, felyekun mâlûmukum eyyuhe'l-ihvân enne... fî vaktinâ hâzâ câe ileynâ ve mekese indene muddeten sümme hadese lehû hâdisetun munia mine'l-muksi summe bâderâ'z-

Üçüncü ekte yer alan Arapça yazılan mektubun günümüz Türkçesine çevirisi aşağıda gösterilmiştir:

“Allaha hamd olsun! Resulüne Salat ve Selam Olsun!

Ahıska Valisi Vezir-i Azam Süleyman Paşa’dan Car Tayfası’na selamların en kâmilî olsun! Ey kardeşlerimiz malumuz olsun ki, (okunmuyor) bize geldi. Bir müddet bizde kaldı. Sonra başına bir olay geldiği için burada kalmasına bir engel çıktı. Size uygun şekilde cevap vermek istedi. Size varınca ondan tüm durumlar hakkında sorun. O size bizim durumumuzu kesin şekilde bildirir ve karara bağlar. Durumumuz size belli olduktan sonra ey din, ahlak ve toprak kardeşlerim sizden istenen şudur ki raporu ve size durumumuzu açıkladığı gereğince bilirsiniz ki üzerinize vacip olan ve size gereken, bize Ehl-i İslam’a yardım etmek ve imdadına yetişmenizdir.

Bundan daha önemlisi size yazdığımız ve durumumuzu açıkladığımız gibi sizden ricamız odur ki bize Moskof’un durumunu yazın. Onlar sizin taraflarda görünüp ortaya çıktılar mı?

Allah Teâla, “Allah için hakkı ile Cihat edin!” “Kul, Allah’ın kullarına yardım ettiği sürece Allah da onun yardımında olur!” diye buyurmaktadır!

Ahıska Valisi Süleyman Paşa! Cemaziye-l Ahir”.

Göründüğü gibi Osmanlı Paşaları bu bölgenin insanını (Car-Talalıları) Haçlı Ordusu’na; ister Rus ve Gürcü, isterse de Osmanlı Devleti’nin hâkimiyeti altında olan bölgeleri ele geçirmek isteyenlere karşı yardımcı askeri kuvvet gibi görüyordu. Aynı zamanda Car-Balaken’e ve İlisu Sultanlığı’na gelen mektuplardan yani Osmanlı Paşalarının onlara gönderdiği fermanlardan hem Hanlıklar arasındaki çekişmeleri onların aracılığı ile aradan

zehâbe ileykum fe izâ vasale ileykum fe’s-elû anhu ahvâle’ l... kâtibeten ve hüve yukarrirukum kâffete ahvâlînâ fe izâ kâne ahvâlune malumen lekum fe’l-mercuvvu minkum eyyuhe’l-ihvân fi’ d-dîni ve’l-ahlâk fi’ t-tîn en ta’ melû bimûcebi takrîrihî ve tafsîlihî ahvalûne ileykum lienne’l-lâzimu ve’l-vâcibu aleykum el-iânetu ve’l-imdâdu lenâ ve li’ehli’l-islâm, fe’l-akdemu min hâzâ kad ketebnâ ileykum mektûben ve beyyene ahvâlene filhi fe’l-mercuvvu minkum en tektubû ahvâle moskof hel zاهرû ve haracû min tarafikum, ve kâle’l-lâhu Teâlâ; ve câhidû fillâh.

Mine’l-muhibbi’l-muhlis

Süleyman Paşa Vali-yi Ahıska ZKM KP 6055.

kaldırma çabaları hem de Çarlık Rusyası'na karşı birlik olarak Car-Talahlıların yardımlarına ihtiyaç duydukları açık şekilde anlaşılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin idare usulünde farklı bir nokta vardı; her bölge geleneklerine ve coğrafyasına göre eskiden nasıl bir hayat tarzına sahip olmuşsa müdahale edilmeden olduğu gibi kabul edilmiştir. Bazı bölgeler fethedildikten sonra doğrudan merkeze bağlanmamıştır ve kendi iç işlerinde özgür idareye (muhtariyete) sahip olmuştur.

Araştırmalarımıza göre Car-Balaken toprakları da bu tür bölgelerden biri olmuştur. Bölge Osmanlı Devleti'nin himayesini kabul etmiş fakat Osmanlı Devleti bölgenin iç işlerine karışmamıştır yani bu bölgeyi, kendi insanının içinden seçtiği beylerle yönetmiş, onlarla işbirliği yapmıştır.

Mevzuyu araştırırken sözü geçen konuyla ilgili Car camisinin kütüphanesinde Osmanlı Devleti tarafından Car-Balaken'e gönderilmiş Osmanlıca yazılmış mektuba rastladık. Mektup hiçbir demirbaş numarası olmadan Caminin kütüphanesinde muhafaza edilmektedir¹⁴⁶. Bu belge, Osmanlı Devleti'nin buradaki beylerinin kayıt altına alınması hakkındaki bir fermandan bahsetmektedir¹⁴⁷.

1.1.7. Dağıstan'dan ve Kuzeybatı Azerbaycan'dan Osmanlı'ya Yapılan Göçler

XIX. Yüzyılın ikinci yarısında yapılan göçler Osmanlı Devleti'nin tarihi için önemli bir yer tutmaktadır. Kaybedilen topraklardan yapılan göçler bu dönemde Osmanlı Devleti'ni bir hayli uğraştırmıştır. Farklı kültürel özellikler taşıyan topluluklar Anadolu'ya yerleştirilmiş ve onların buralarda yoğunlaşmaları Çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'nin kültüründe çeşitliliklere yol açmıştır.

¹⁴⁶ Devlet-i Osmaniye tarafından özlerine verilen Car Beglerinin cümlesinden Nuhlu kabilesinden Kaşta Ocağından olub Car kendinin sakini olan Beglerin Siyahısıdır.

Buraborçık Kullar Buttay Beg Tahtabaş oğlu

Ve annin kardeşi İbrahim Beg ve emmizadeleri

Ali Beg Jeto Beg oğlu Karagöz beg Aslan Beg oğlu

Kardeşi Muhammed Beg ve Muhammed Beg Molla Muhammed oğlu

Ve Mahmud Beg Mehdi Beg oğlu kardeşi Ramazan Beg

Molla Muhammed Beg Kurban Beg Aslan Beg Cuci Beg oğlu

Kardeşi Mahmud Beg ve Muhammed Beg Molla Muhammed Beg oğlu ve Cor'av Beg

Buttay Beg oğlu ve Hasan Beg Molla Muhammed Beg ve Muhammed Beg Mehemed Ali Beg oğlu

Ve kardeşi Huşan Beg ve Huşan Beg Muhammed Beg oğlu

¹⁴⁷ Bu fermana her hangi bir yerde ulaşamadık. Araştırmamız devam ediyor.

Göç terimini kısaca tarif edecek olursak, asıl hareket yerinden istenilen yere yapılan hareket olarak tanımlayabiliriz¹⁴⁸.

Hem Kırım hem de Kafkasya halkları sosyal, ekonomik ve psikolojik baskılar, Ermeni saldırıları, zorla Hristiyanlaştırma, Ruslaştırma gibi sebeplerden dolayı Osmanlı topraklarına göç etmişlerdir.

Bunlardan başka bu kadar insanı göçe zorlayan en büyük sebep Müslüman olmalarıdır. Osmanlı Sultanını bütün Müslümanların halifesi olarak görmeleri onları Osmanlı Devleti'ne yakınlaştırmıştır¹⁴⁹. Rusya'nın izlemiş olduğu baskıcı siyasetten kurtulmak isteyen bazı Kafkas muhacirleri ise Hacca gitmek bahanesiyle Rusya Devleti'nin verdiği pasaportla Osmanlı topraklarına sığınmıştır¹⁵⁰.

Kafkas halklarının Osmanlı topraklarına göç etmeleri Osmanlı Devleti'nin izni olmadan mümkün değildi. Bu sebeple muhacirlerin kabulü ve yerleştirilmesinde Osmanlı Devleti önemli bir rol oynamıştır. Osmanlı Devleti, yüzyıl boyunca bu halkları Rusya'ya karşı desteklemiş, silah ve para yardımı yapmıştır. İlişkiler diplomatik açıdan da gelişmişti. Kafkasyalılar ve Osmanlı Devleti arasındaki dini, siyasi, ticari ve askeri bağlar bu göçün kabulü için çok önemliydi¹⁵¹.

Savaşta Osmanlı Devleti'nin en çok desteklediği ve güvendiği topluluklar Dağıstanlılar ve Çeçenler olmuştur. Savaşın yıkıcı etkisi yüzünden gelecekte bölge halkının göç etmesini engellemek ve Ruslara karşı direniş sağlamak için bu bölgeye bir heyet de gönderilmiştir¹⁵².

1830 yılında Car-Balaken'de Çarlık Rusyası'nın esaretine karşı çıkan en büyük isyanlardan biri olan Car-Balaken isyanının¹⁵³ başarısızlığından sonra Ruslar Car-Balaken'i kuşatmışlardı. Bu kuşatmayı hiçbir şekilde kabullenemeyen Car-Balaken halkı Dağıstan'ın İrib Aulu'na (bölgesine) göç etmişlerdi. Şamil'in mağlubiyetinden sonra

¹⁴⁸ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 3

¹⁴⁹ Karpat, *a.g.e.* s. 17.

¹⁵⁰ Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Mustafa Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)*, Kafkas Üniversitesi, Kars 2011, s. 46.

¹⁵¹ Orat, vd, *a.g.e.* s. 24.

¹⁵² Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Kafkasya ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama ve Araştırma Merkezi, Trabzon 1996, s. 19-20.

¹⁵³ Cavadova, *a.g.e.* s. 64.

Kafkasya'da muhacirlik başlamış ve bu durum Kafkasya'nın etnik durumuna tesir etmiştir. Göçün zirveye çıktığı dönem olan 1860'lar Rus-Kafkas savaşlarının sonlarına tesadüf etmektedir. Bu dönemde bir buçuk milyondan çok Dağlı (Türkiye'de çoğunlukla Çerkez olarak bilinen), Dağıstan'dan, Kuzey ve Güney Kafkasya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmiştir. Kafkasya'dan Osmanlı'ya göç eden muhacirler arasında Car-Balakenli Carlılar ve İlisu Sultanlığı ahalisi de vardı¹⁵⁴.

1856-1876 yılları arasında Kafkasya'dan gelenler çoğunlukla deniz yolunu tercih etmişlerdir. Deniz yoluyla gelenler Batum, Trabzon, Rize, Sinop, Samsun, İstanbul iskelelerinden karaya çıkmış, kara yoluyla gelenler ise Batum ve Kars sınırından ülkeye girmişlerdir¹⁵⁵.

Kars ve havalisi Rusların eline geçtikten sonra burayı terk eden ahali de daha güvenli gördükleri iç bölgelere göç etmiş, onlara Dağıstan, Revan ve Ahıska'dan gelenler de katılmıştır. Dağıstan ve Karapapak muhacirleri ise Elazığ'a gönderilmiş ve burada iskân edilmiştir¹⁵⁶.

1863-1864¹⁵⁷ yıllarında göçmenlerin sayısı 400.00'e ulaşmıştı. Rus Hükümeti'nin buradaki toplulukları yok etmek istercesine sürüp ölüme terk etmesi dünya kamuoyunda da tepkiler doğurmuştu. İngiltere'nin Petersburg'daki Büyükelçisi, göçün düzenli bir şekilde yapılması için ricada bulunmuştur¹⁵⁸.

1877 yılında Dağıstan ahalisinden yüz kişilik bir grup Çürüksu'ya¹⁵⁹ gönderilmiş, 1898 yılında ise yetmiş hane Dağıstan göçmeni Bursa'nın Pazarköy kazasında iskân edilmiştir¹⁶⁰.

1858-1878 yıllar arasında Osmanlı Devleti'ne göç eden ya da sürülen halkların sayısı yaklaşık olarak 1.200.000-1.500.000 kadardı. Göçmenlerin yerleştirildiği yerlerin iklim şartları, Rusların baskınları ve açlık yüzünden 500.000 kişi hayatını kaybetmişti. Osmanlı

¹⁵⁴ Soltanov, *a.g.e.* s. 265.

¹⁵⁵ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara 2010, s. 87.

¹⁵⁶ Orat, *a.g.e.* s. 124.

¹⁵⁷ 1863 yılında Tarihi Car-Balaken bölgesinde (Zagatala) Hacı Murtuz'un rehberliği ile Ruslara karşı en son isyan yapılmıştı.

¹⁵⁸ Saydam, *a.g.e.* s. 88.

¹⁵⁹ Gürcistan'ın (Acarya bölgesi) Kobuleti ili.

¹⁶⁰ Erkan, *a.g.e.* s. 57, 140.

limanlarına gelen gemilerdeki insanlar açlıktan, hastalıktan, soğuktan ölmüş, yol kenarları ölen insanların cesetleriyle dolmuş, bazıları ise gömülmeden denize atılmıştı¹⁶¹.

Bilindiği üzere Car-Balaken bölgesi ile Dağıstan'nın güneyi sınırdaştı. Bu yüzden Car-Balaken topraklarında yaşayan ve Rusların yaptığı siyaset nedeniyle bu bölgeden de Osmanlı Devleti'ne göç eden Avar aileleri için genel olarak "Dağıstanlılar" kelimesi kullanılmıştır.

Bugün Türkiye Cumhuriyeti'nde çok sayıda Avar köyleri vardır. Adana-Toprakkale, Ardahan-Çıldır, Bursa-İnegöl-Alanyurt, Armutköy, Kars-Sarıkamış, Kahramanmaraş-Göksun, Muş, İzmir, Samsun, Ankara, Sivas, Tokat-Turhal-Akbuday Köyü, Yalova-Çiftlikköy, İstanbul söz konusu yerleşim alanlarından bazılarıdır¹⁶².

¹⁶¹ Bilge, *a.g.e.* s. 603.

¹⁶² <http://daghestan.tr.gg/T.ue.rkiyede-ki-Dag%26%23305%3Bstan-K.oe.yleri.htm>
http://www.nartajans.net/site/haberler_2890_dagistan_kokenlilerin_turkiye_de_yasadiklari_sehirler_ve_yerlesim_ye.html/ erişim tarihi: 08.10.2016

II. BÖLÜM

KUZEYBATI AZERBAJYCAN İLE OSMANLI DEVLETİ ARASINDAKİ KÜLTÜREL BAĞLAR: XIX. YÜZYIL

2.1. Sufizm, Müridizm ve Nakşibendilik

Kuzeybatı Azerbaycan'dan bahsederken Müridizm Hareketi ile ilgili bazı kısımlara değinmeden geçemeyiz. Çünkü bu toprakların insanının Çarlık Rusyası'na karşı yürüttüğü savaşlarda Müridizm'in çok büyük payı vardır. Car-Balaken arazisinde 1830 ve 1863'lü yıllarda ortaya çıkan isyanları bu hareketten bağımsız değerlendiremeyiz.

Ruslara karşı mücadeleyi yönlendiren Müridizm hareketini Ruslar hem dini hem de politik bir hareket olarak tanımlamışlardır. Müritler kendilerini Nakşibend-i Halidi müntesiplerinden hareketle türettikleri için müridi bir din savaşçısı olarak görmek mümkündür. Müridizm herkesi şeriata ve Peygamberin sünnetine uygun yaşamaya davet ediyordu¹⁶³. Çünkü Müridizm kendi toplumunu şariat kuralları doğrultusunda organize etmeyi gerekli görmüştür. Ruslar şariat kurallarının topluma uygulanması çabasını "cihad" olarak yorumlayarak müridizmi fanatizm olarak göstermişlerdir¹⁶⁴.

İmam Mansurla başlayan ilk mücadele-Cihat Gazi Muhammed, Hamzat ve Şamil'in¹⁶⁵ Car-Balaken'de ise Şamil'den sonra Hacı Murtuz'un¹⁶⁶ elinde inkişaf ederek en yüksek zirvesine ulaşmıştır. Kafkas mücahitlerinin ruhunda Allah sevgisi, vatan muhabbeti o kadar büyük olmuştur ki ölümü kahramanlıkla kucaklayarak düşmanın önüne kefen giyerek, cesaretle çıkmışlardır.

¹⁶³ Abdullah Temizkan, "Kuzey Kafkasya'da Müridizm'in Kurumsallaşması ve Gazavat", *Karadeniz Araştırmaları*, Bahar 2010, Sayı 25, s. 78.

¹⁶⁴ Temizkan, *a.g.m.* s. 86.

¹⁶⁵ 9 Ekim 1853 tarihinde Kırım Savaşı'nın başlamasından sonra Sultan Abdulmecid, İmam Şamil'e ferman göndererek Ruslara karşı cihada katılmalarını ve Şirvan, İlisu, Kuba, Şamahı, Derbend, Karabağ, Şamhal, Kara Haytak, Kübeci tarafları han ve emirleri ile birlikte Çarlık Rusyası'na saldırmalarını istemişti. Şamil de 1854 yılının Şubat ayında Güney Kafkasya ve Çerkezistan'daki hanları itaat altına aldığına ve Osmanlı Devleti'ne bağlılığına dair mektubu İstanbul'a göndermişti. Ancak Mayıs 1855 tarihinde Batı Kafkasya'ya gelen Osmanlı Ordusu, Mart 1856'da Fransa ve İngiltere'nin baskıları ile geri dönmüştü. (Bilge, *a.g.e.* s. 597.)

¹⁶⁶ Hacı Murtuz, Şeyh Şamil'den sonra Kafkasya'da tüm halkın oy vererek seçtiği ilk imamdır.

Müridizm, daha XI. Yüzyılda Bakü’de ortaya çıkan Sufi inancının bir dalıydı. Buhara’dan, Türkiye’den buraya devamlı mürşit akımları olmuştur¹⁶⁷.

Sufi kelimesinin menşei hakkında çeşitli görüşler bulunmaktadır. Bazı Sufi mütefekkirlerine göre bu kavram, “es-suf/sert yün veya yün” kelimesinden ortaya çıkmıştır. Sufiler ilahiyatla daha derin meşgul olmak için sert yünden kıyafet giyerek dünyevi hazlardan uzak durmaya çalışıyorlardı¹⁶⁸.

Bugün Zagatala, Balaken (Tarihi Car-Tala veya Car-Balaken) bölgesi Azerbaycan’da mevlit meclislerinin en çok düzenlendiği bölgedir. Askere giderken, dönülünce, çocuk dünyaya gelince veya taziye merasimlerinde ister hayır ister şer günlerde mevlit okutulur. Çoğu insan mevlit meclislerinde, büyük Türk şairi Yunus Emre’nin ilahilerinin okunduğundan habersizdir. Birinci bölümde, Yunus Emre’nin Balaken, Zagatala, Gah bölgesine geldiği ve burada kendi görüşlerini ve ilahilerini yaydığını ve mezarlarından birinin de burada olduğunu belirtmiştik.

Malum olduğu üzere Yunus Emre, Sufi edebiyatının en büyük şahsiyetlerinden biridir. O, bölge bölge gezerek kendi ilahilerini okuyarak insanları etrafına toplamış ve sufi görüşlerini tebliğ etmiştir. Bugün bile bu bölgede kullanılan “sofu”, “sopu”, kelimeleri de “sufi” sözünün kısmen tahrif olunmuş biçimleridir. Dil açısından da Yunus Emre’nin dili bölge insanının şivesine çok yakındır.

Nakşibendilik, XIV. Yüzyılda Buhara’da Nakşibendi Bahaeddin (1318-1389) ile ortaya çıkmıştır ve Sufiliğin dallarından biridir. Tarikat, Buhara’dan XV ve XVI. Yüzyıllarda kendinden önce mevcut olan Kadiriye¹⁶⁹ ve Yeseviye¹⁷⁰ tarikatlarını da içine alarak XIX. asrın başlarında Dağıstan’a ardından Çeçen bölgesine, Orta ve Batı Kafkasya’ya hâkim olmuştur¹⁷¹.

¹⁶⁷ N. Luxembourg, *Rusların Kafkasya’yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, Çev: Sedat Özden, Kayıhan yayınları, Birinci Baskı, İstanbul 1998. s. 63.

¹⁶⁸ *Azerbaycan Tarihi, C. II*, s. 224.

¹⁶⁹ Kadiriye tarikatı, Abdülkadir-i Geylani (1077-1166) tarafından Bağdat’ta kurulmuştur. XIX. Yüzyılın ikinci yarısında Çeçenistan’a girmiştir. Onun mürşidi Kunta Hacı Bağdat’ta hilafet almıştır. Bu tarikat İslam’ın Orta Kafkasya’da kök salmasında birinci planda rol oynamıştır. (Muharrem, Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2006, s. 199).

¹⁷⁰ Yeseviyye tarikatı, XII. Asrın ikinci yarısında Türkistan’ın kuzey kısmında, Seyh Yusuf-u Hemedani’nin talebesi Şeyh Ahmed-i Yesevi tarafından kurulmuştur. (Alexandre Bennigsen, *Sufi ve Komiser*, Çev. Osman Türer, Ankara 1988, s. 85).

¹⁷¹ Bennigsen, *a.g.e.* s. 80; Yıldız, *a.g.e.* s. 197.

Nakşibendiyye, geniş sınırlara ve ortak inanca sahip olan bir tarikattır. Tarikatın felsefi gereği zikirdir ve zikir gizli yapılmaktadır. Buna “zikr-i hafî” denir. Nakşibendiyye XIX. Yüzyılın ortalarından itibaren Kafkasya’da sosyal, politik ve kültürel hayatın bir parçası haline gelmiştir. Bu tarikat Çeçenistan’ın Doğu kısmında, Dağıstan’da ve Azerbaycan’ın kuzey bölgelerinde aktif şekilde ortaya çıkmıştır¹⁷².

Bölgede geniş şekilde faaliyeti ile tanınan tasavvuf mektebi Nakşi-Halidiye koludur. Azerbaycan’da İsmail Siraceddin Şirvani¹⁷³ ile meşhur olan Nakşi Halidi tasavvuf yolu XIX. Yüzyılın başlarından itibaren Güney Kafkasya’nın büyük kısmına yayılmıştır.

Halidiye tarikatının bölgeye gelişinden önceki ve sonraki evreleri kıyasladığımız zaman tarikattan önce Ruslara karşı daha az direnişin gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Tarikatın buraya gelişiyile daha düzenli ve bilinçli bir direniş rastlanmaktadır. Çünkü Dağlılar artık gayrimüslimlerin idaresi altında olacaklardı ve bunun devam etmemesi için savaşmaları gerekiyordu. Böyle bir yaklaşım da bu hareketi daha düzenli hale getirmiş ve ideolojik mahiyet kazandırmıştır¹⁷⁴.

Nakşbendi Halidiliğın aynı zamanda Kuzeybatı Kafkasya’da yayılmasında¹⁷⁵ Osmanlı veziri Ferah Ali Paşa’nın da rolü büyük olmuştur ve onun Nakşi-Halidi olduğu bilinmektedir¹⁷⁶.

Nakşibendi tarikatı Allah’ın adının sessiz bir şekilde zikir edilmesi ve “Lailahe illallah” kelimesi ile kendini göstermektedir.

İsmail Siraceddin Şirvani Kürdemiri (1782-1848) meşhur sufi şeyhi Halid-i Bağdadi’den izin alarak¹⁷⁷ Kürdemir’e gelmiş ve Şirvan’da ilk Nakşibendiye mektebini kurmuştur. Şirvan’dan başlayan tarikat kolları Has Muhammed Şirvani ile Dağıstan’a, Hamza Nigari

¹⁷² Yıldız, *a.g.e.* s. 198.

¹⁷³ Aşağıdaki kısımda geniş bilgi verilmiştir.

¹⁷⁴ Temizkan, *a.g.m.* s. 83.

¹⁷⁵ Müridizm’in Kuzeybatı Kafkasya’da yayılması Şamil’in kendi hâkimiyetini Hazar Denizi’nden Karadeniz’e kadar uzatmasıyla mümkün ola bilirdi. Bu maksatla da o 1849 yılında Muhammed Emin ile anlaşarak Kabarde’ye girip Gürcü askerî yolunu kesmek istiyordu. Bunun sonucunda da hem Çerkeslerle bağlantı kuracak hem de Rusların maveray-i Kafkas ile ilişkisini koparacaktı. Ancak Çerkeslerin söylenilen yere gelmemesiyle bu plan baş tutmamıştır. (Abdullah Temizkan, “Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: IX, Sayı: 2, s. 184).

¹⁷⁶ Abdullah Temizkan, “Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt: IX, Sayı: 2, s. 183-184.

¹⁷⁷ Mehmet Rıhtım, Fariz Halili, *Mevlana İsmail Siraceddin Şirvani*, Bakü 2011, s. 63

ile (1805-1885) Karabağ'a, Hacı Yahya Bey Gutgaşenli ile Car-Tala bölgesine yayılmıştır. Gutgaşenli'den sonra tarikat şeyhliği Car-Tala bölgesinin büyük şahsiyetleri olan Leleli Yunus Efendi, Talalı Ahmet Efendi, Almalı Mahmut Efendi, Hacıyov Efendi, Şueyb Efendi Bagini ve Nasuh Efendi ile devam etmiştir¹⁷⁸.

İslam'da tarikatlar arasında medreseler zemininde yayılan ve ilme üstünlük veren tek tarikat Nakşilik'tir.

XIX. Yüzyılda Nakşibendilik ve Kadiriye tarikatı arasında bir denge kurulmuştur; Nakşibendilik kültürlü ve daha eğitimli insanları, Kadiriye ise daha sade, fakir, az kültürlü insanları kendine çekmiştir¹⁷⁹.

Hacı İsmail Şirvani'nin müritlerinden olan Has Muhammed Şirvani Kuzey Kafkasya'da, Cemalettin Gazikumuki ve Muhammed Yarağı ise Dağıstan'da hem Ruslara karşı direniş hem de Nakşibendi tarikatını yönetmişlerdir. Nakşibendi tarikatı iki yönlü olarak-hem gayrı-İslami örfi hukukun yerine Şeriat'ı ikame hem de Rus yönetimine karşı direniş yani Cihat yönünde irşat ediyordu¹⁸⁰. Kafkasya'da bugün de Nakşibendilik faaliyet göstermektedir ve cemiyetleri hala mevcuttur.

III. Sultan Murad'ın Dağıstan hâkimine yazdığı bir mektupta da sultanın askerleri ile birlikte bir zaman Şirvan'a baskın yapmaları ve oranın Sünnilerinin Rafizilerden temizlemelerinin istenmekte olduğu ve bu yolda Dağıstanlıların da din düşmanlarını temizleyerek büyük hizmetler verdikleri bilinmektedir. Onun yazdığına göre, Dağıstan Ulema mabedidir ve ahali Sünni'dir¹⁸¹.

Hiç şaşırılmamak gerekir ki Ruslara ait kaynaklarda Müridizm Hareketi bilinçli olarak tamamen zıt şekilde gösterilmiştir. Örneğin, Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nde Müridizm'in, gayrimüslimleri amansız bir şekilde katlettiği, müminlere dünyadan tecrit olunmayı buyurduğu, kendi rehberlerine zorla tabi olmayı, emekçi insanların sömürülmesi ve köle haline getirilmesi için bir alet olduğu gösterilmiştir. Aynı zamanda yukarda adını zikrettiğimiz İsmail Siraceddin Kürdemiri Türk ajanı olarak verilmiş, onun 1823 yılında dağılılar arasında Müridizm'i yaymak için yerli din âlimlerinden bir kaçını

¹⁷⁸ Ahmet Niyazov, *XIX. Yüzyıl Azerbaycan'ının Şimal-Gerbinde (Ganih-Hefteran Vadisi) Dini Hayat, Elm ve Medreseler*, Bakü 2016, s. 29.

¹⁷⁹ Yıldız, *a.g.e.* s. 205.

¹⁸⁰ Bilge, *a.g.e.* s. 596.

¹⁸¹ Ferzelibeyli, *a.g.e.* s. 58.

bu işe celp ettiği ve XVIII-XIX. Yüzyıllarda Türk sultanlarının Müridizm'i kullanarak Kafkas Savaşı'nda Ruslara karşı nefret hissini arttırıp Çarlık Rusyası ile savaşmaya teşvik ettiği yazılmıştır. Müridizm'in rehberlerinin güya "kutsal savaşı" sürdürmek için lazım olan vergi ile halkı sömürdüğü, onları cinayete, komşu halklara ve Ruslara baskın yapmaya mecbur ettikleri gibi fikirler ileri sürülmüştür¹⁸².

Kısacası, onlara göre Müridizm Allah için Cihat değil sadece Ruslara karşı gelmek için uydurulmuş bir oyundu. Hâlbuki bütün bu yazılanların hakikate uygun olmadığı, bölge insanının Allah'a, İslam'a ne kadar bağlı olduğu bugün de açık şekilde görülmektedir.

1863 yılında Zagatala'da Çarlık Rusyası'na karşı en büyük isyanlardan biri ortaya çıkmıştır. Müridizm'in takipçilerinden olan Hacı Murtuz'un¹⁸³ rehberliği ile meydana gelen isyanın dini ideolojisi Cazba Tarikatı¹⁸⁴ idi. Kendi topraklarını, dinini kurtarmaya çalışan insanların savaşa seve seve hatta kefen giyerek gitmesi, Rus kaynaklarının yalan yanlış bilgilerle dolu olduğunu ortaya koymaktadır. İsyân bastırılrsa da Çarlık Rusyası'nın yapmaya çalıştığı kiliselerin inşası, zorla hıristiyanlaştırma ve topraklara el konması siyaseti durdurulmuştu.

2.2. Osmanlı Devleti'nden İcazet Alan Âlimler

Kuzeybatı Azerbaycan'a mensup çok sayıda Nakşibendi âliminin Osmanlı Devleti'nden izin alarak Osmanlı topraklarına geldiğini ve burada eğitim-öğretim faaliyetlerine devam ettiklerini görüyoruz. Osmanlı eğitim kurumlarında bulunmuş bazı âlimlerin isimlerinden bahsetmek gerekmektedir.

A. Talalı Şeyh Hacı Ahmet Efendi

Talalı Ahmet Efendi, Nakşibend-Halidiye-Mahmudiye kolunun takipçilerindendir. O, 1839 yılında Car bölgesinin Tala köyünde fakir bir ailede dünyaya gelmiştir. Babası vefat

¹⁸² Büyük Sovyet Ansiklopedisi, C. XXVIII, *Müridizm*, s. 645-646.

¹⁸³ Hacı Murtuz Balaken İli'nin Salban köyünde doğmuştu. Şamil'den sonra Müridizm hareketinin devamcısı olan Hacı Murtuz, Çarlık Rusyası'nı o kadar korkutmuştu ki hatta meşhur Rus ressamı Vasili Vasilyeviç Vereşagin onun portresini çizmek için hapsedildiği Zagatala Kalesi'ne gelmişti. Çizdiği portre hâlihazırda Kiyev Rus Güzel Sanatlar Müzesi'nde Pч-133 numaralı eşya olarak muhafaza ediliyor.

¹⁸⁴ Şamil esir alındıktan sonra Kunta Hacı'nın ortaya çıkardığı Zikirizm (Cazba) tarikatı Zagatala'da yayılmaya başladı. Cazba, Zagatala müritleri karşısında kutsal meseleler koyuyordu. Örneğin, her kes Allah'a secde etmeli ve zamanını hayır işler yaparak geçirmeliydi. Zagatala'da Cazba'nın rehberleri tüm talepleri yerine getirmeye çalışıyordu. Cazba'nın yayıldığı diğer bölgelerden farklı olarak bu tarikat yalnız tarihi Zagatala bölgesinde kendinin klasik zirvesine yükselmiş ve bu bölgede Cazba'nın (Zikirçilik) askeri kolu meydana çıkmıştır.

ettikten sonra fakirlik hayatı daha da ağırlaşmış, eski küçük evinden başka hiçbir şeyi kalmamıştı. Fakirliğine rağmen ilmi bakımdan kendini geliştirmeyi başarmıştır.

Ahmet Efendi, talebelerini Nakşibend tarikatının yayılması için seferlere, Peygamberimizi tanıtmak ve emirlerini bildirmek için bölgenin dört bir yanına; Car'dan başlayarak Avar, Kura, Şeki, Şirvan, Gazikumuk, Çeçenistan, Çerkezistan ve başka yerlere göndermiştir. O güzel ahlak sahibi idi. İnsanlara karşı hiçbir zaman kin tutmaz, kendisine kötülük arzulayanlara dua ederek iyi amel sahibi olmalarını dilerdi.

Şueyb Efendi Bagini'nin dediklerine göre Hacı Ahmet Efendi meşhur âlimlerdendi. İlim ve irfan açısından dönemin, özellikle de Osmanlı saltanatının ilim dünyasında yetişmiş âlimleri seviyesinde idi. Şueyb Efendi'nin onu Osmanlı uleması gibi takdim etmesi aslında bölge âlimlerinin tamamile Osmanlı medrese usulünü tatbik etmesinden kaynaklanmaktaydı. Bu da bölge insanının kendini Osmanlı Devleti'nin bir parçası olarak görmesi ile ilişkilidir.

Bilindiği üzere, Osmanlı padişahları Hazreti Peygamber aleyhisselamın halifesidir ve İslam aleminde bu şekilde görülmektedir. Ayrıca yapılan dualarda özel olarak anılmaktadır. Osman Efendi Sakhurî kendi eserinde o dönemin Osmalı Sultanı II Abdulhamid'e şu şekilde hitap etmiştir:

ظِلُّ اللَّهِ عَلَى أَرْضِهِ وَ خَلِيفَةُ رَسُولِ اللَّهِ فِي دِينِهِ وَ أَمْرِهِ سُلْطَانُ الْغَازِي عَبْدُ الْحَمِيدِ الثَّانِي (Zillullahi ala arzihî ve Halîfetü Resulullahi fî dinihi ve emrihi Sultanü'l-Gazi Abdulhamid Han es-sani/Allahın yer yüzündeki gölgesi ve Allah Resulünün dininde ve işlerinde onun halifesi Sultan Gazi II Abdulhamid Han şeklindeki ifadelerle vâsfetmiştir¹⁸⁵.

1863 yılında meşhur Zagatala isyanından sonra Hacı Ahmet Efendi Nikola tarafından sürgün olunmuş, sürgünden geri döndükten sonra evlenmiş ve ikinci kez hacca gitmiştir. Hacdən döndükten sonra İstanbul'a gelmiş, burada büyük İslam âlimleri ile tanışmış, sekiz sene İstanbul'da yaşamış ve tekrar evlenmiştir. Sultanahmet civarında küçük bir evde yaşamış ve buradaki medresede ders vermiştir. Ayrıca ilmini arttırmak amacıyla bir yandan kendini kitap okumaya vermiş diğer yandan da ileri gelen İslam âlimleri ile sık sık görüşerek sohbetlerine katılmıştır. Bir süre sonra Hacı Ahmet Efendi'nin şöhreti

¹⁸⁵ Osman Efendi Sakhuri, *Tuhfetu-l Ehbabi-l Halidiye fî şerhi-l Gasideti-l Mahmudiye*, Timurhanşura 1914, s. 189.

artmış ve birçok âlim onun yanına gelmeye başlamıştır. Özellikle Cuma günlerini diğer âlimlerle görüşmek için ayırmıştır. İstanbul'da kaldığı süre zarfında İmparatorluğun başka eyaletlerinden, Mısır ve Suriye'den ve diğer Müslüman ülkelerden gelen âlimlerle sık sık görüşmüştür. Mısırlı âlimler onu eğitim vermesi için "El-Ezher" üniversitesine davet etmiştir. O, önce gitmek istese de eşinin vefatından sonra bu fikrinden vazgeçmiştir. Yegâne kızı Firdevs'i de alıp Tala'ya geri dönmeği planlamış, Türkiye'de Şeyh Şamil'in oğlu Gazi Muhammed'e de rastlayıp onunla babası hakkında uzun uzun konuşmuştur¹⁸⁶.

1904 yılında altmış üç yaşında vefat etmiştir. Mezarı Zagatala'nın eski mezarlıklarından birindedir. Her gün yüzlerce insan tarafından ziyaret edilmektedir. O, Almalılı Mahmut Efendi'nin icazet verdiği takipçilerindedir.

Ahmet Efendi'nin icazetname vererek mezun ettiği 23 halifesi olmuştur.

B. İsmail Siraceddin Şirvani

Mevlana İsmail Siraceddin, 1783 yılında Şirvan Hanlığı'nın Kürdemir kasabasında doğmuştur. Bazı kaynaklara göre Siraceddin Şirvani ilk tahsilini babası Şeyh Enver Şirvani'den almıştır¹⁸⁷.

Genç yaşlarında Kur'an'ın hıfzını tamamlayarak hâfız olmuştur. İsmail Şirvani 1800 yılında Şamahı'dan Anadolu'ya giderek Erzincan'da dönemin meşhur âlimlerinden biri olan Evliyazâde Abdurrahman Efendi'nin yanında medrese tahsilini devam ettirmiş ve ondan icazet almıştır. Erzincan'dan Tokat'a gitmiş ve bir müddet burada kalarak bilgilerini derinleştirmiştir. Daha sonra Tokat'tan Bağdat'a giderek hadis ilmini öğrenmiştir. 1805 yılında Burdur'a gelmiş ve hadis dersleri almış, 1806 yılından itibaren Şirvan'da bulunmuş ve ilmi faaliyetlerini devam ettirmiştir.

O, zahiri ilimlerle ilgili tahsilini tamamladıktan sonra manevi ilimleri de daha derinden öğrenmek ve Nakşibendi Şeyhi Abdullah Dihlevi'ye mürit olmak ümidi ile Hindistan'a doğru yola koyulmuştur. Yolculuğu sırasında birkaç ay İstanbul'da kalan İsmail Şirvani buradan Basra'ya kadar gelmiş ve Abdullah Dihlevi'den manevi işaret almıştır: "Senin Şeyh Halid'le sırların var, onu takip edeceksin". Bundan sonra o Basra'dan geri dönerek

¹⁸⁶ Muhammed Şabanoğlu, *Tala'nın Yastı Yolu*, Bakı 2001, s. 78-80.

¹⁸⁷ <http://bilgesultan.com/İslâm/news.php> erişim tarihi: 19.08.2016.

Bağdat'a Mevlana Halid'in yanına gitmiştir. Ondan hem zâhiri hem de batınî ilimleri öğrenmeğe başlamıştır¹⁸⁸.

Daha sonraki dönemde Rusların baskıları yüzünden Şirvan'ı terk ederek Osmanlı hudutlarına "Ahıska'ya" göç etmiş ve ilmi faaliyetini burada da devam ettirmiştir. 1828 yılında Ahıska Ruslar tarafından işgal edildikten sonra burayı terk ederek Amasya'ya yerleşmiş ve ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır.

C. Hacı Yahya Bey Kutgaşeni

İsmail Şirvani'den sonra tasavvuf yolunu Has Muhammed Şirvani ve Hamza Nigari'den sonra üçüncü önemli kolunu Hacı Yahya Bey kolu teşkil etmektedir. Has Muhammed Şirvani'nin Dağıstan kolundan sonra yayılmış ikinci büyük kolu Car-Balaken koludur.

Azerbaycan Sufizm tarihinde İsmail Şirvani'den sonra Car-Balaken bölgesinden başlayarak Heşterhan'a kadar giden Nakşibend Halidiye Mahmudiye kolunun şeyhidir.

Bölgedeki faaliyetleri sonucunda memurların baskılarına maruz kalan Hacı Yahya Bey Osmanlı Devleti'nin daveti ile önce Çorum'a, sonra da İstanbul'a giderek bir müddet buralarda yaşamış ve ilim faaliyetini devam ettirmiştir. Daha sonralar Mekke'ye göç etmiştir¹⁸⁹.

O, Mekke'ye gittikten sonra burada maneviyat üstatlarından Abdullah Mekki Erzincani'nin manevi terbiyesine girdi. Şeyhinin vefatından sonra burada zaviye inşa ettirerek ömrünün sonuna kadar burada ilmi faaliyetlerini devam ettirdi¹⁹⁰.

D. Abdurrahman Efendi Gazıgumugi

Mezunlar arasında en meşhur halifelerden biri de Abdurrahman Efendi Gazıgumugi olmuştur. Dönemin âlimleri onun hakkında "zamanın âlimi", "müderrislerin sultanı", "imamların imami" ve "dönemin fakihî" gibi hürmetimiz ifadelerle ilminin üstünlüğünü, mevki ve derecesini gösteren sözler ifade ediyorlardı. Şuayb Efendi'nin ifadesi ile o, büyük bir ilim adamı idi. Ayrıca mahir bir nutuk sahibi idi. Daima nasihat ederdi. Dostları arasında en yumuşak huylu olanı idi.

¹⁸⁸ Şabanoğlu, *a.g.e.* s. 25.

¹⁸⁹ Niyazov, *a.g.e.* s. 44-45.

¹⁹⁰ Mehmet Fatsa, *Tasavvufî Mekkî Kolu*, İstanbul 2000, s. 114.

Medrese terkininde bütün ilimlerin tadrîsi için Osmanlı Sultanı II. Abdulhamid Han tarafından husûsi icazetname ile taltif edilmiş Kafkasyalı âlimlerin başında gelmektedir.

Abdurrahman Gazıgumugi ilk önce Hacı Cebrail Efendi'nin müridi olmuştur. Ancak daha sonra isteğine ulaşmak için Hacı Ahmed Efendi Talalı'nın yanına gelmiş ve maksadına ulaşmıştır. Mezarı Tala köyü mezarlığındadır.

2.3. Car-Tala Bölgesinin Nakşibendi Âlimleri

Kafkasya tarihinde Nakşibendiliğin ön plana çıktığı ve tarihi olaylara damgasını vurduğu dönem XIX. Yüzyıldır. Halid-i Bağdâdî'nin (v.1827) halifesi İsmail Siraceddin Şirvânî Kürdemîrî (v. 1848) vasıtası ile Kafkasya'da (Azerbaycan'dan) yayılan Nakşibendîlik, bölge tarihi bakımından önemli bir sûfi hareketidir. Bir taraftan Kafkasya'da geleneksel İslâm'ın kökleşmesine hizmet etmesi, diğer taraftan Çarlık Rusyasının bölge halklarını parçalama siyasetine karşı vahdet konseptini canlandırması ve özellikle Şeyh Şamil mücadelesinin dinamizmini oluşturması bunun eşsiz örneklerindedir. Bu durum Çarlık idaresini rahatsız etmekteydi. Bir takım tasavvuf erbabı bu sebeple hapse atıldılar, bazıları da sürgüne gönderildiler. Mülklerine el konuldu. Ancak mücadele azmi Rusları bazı durumlarda onlara karşı "barışçıl" davranmaya zorladı. Bu durum onların Anadolu'ya gönderilmesine neden oldu.

A. Almalı Mahmut Efendi

Mahmut Efendi, 1809 yılında Gah ilinin Almalı köyünde doğmuş ve Leleli köyünde yaşayan büyük sufi âlim Hacı Yunus Efendi'den sonra Nakşi şeyhi olmuştur. Genç yaşlarda aldığı eğitime göre İlisu Sultanı Danyal Sultan'ın mali işlerini üstlenmiştir. Onun güzel konuşma, yazma yeteneği ve derin bir zekâsı vardı. Mahmut Efendi zahiri ilimler arasında en çok kimya ilmini biliyordu ve bu yüzden de Çarlık Rusyası O'nu Sibiryaya sürmüştür. Birkaç sene orada kaldıktan sonra 1862 yılında vatanına geri dönmüştür. Ardından 1864 yılında Kazan şehrine taşınmıştır. Onun halka verdiği manevi hizmetler Kazan valisinin dikkatini çekmiş ve burada kalıp dini faaliyetlerini devam ettirmesini bilhassa talep etmiştir.

Malumdur ki, İsmail Siraceddin Şirvânî Kürdemîrî ile Kafkasya'da (1817) yayılmış Nakşibendîlik Hamza Nigari ile Karabağ koluna, Has Muhammed Şirvânî, Molla Muhammed Yarağî, Cemaleddin Gumugi ve Şeyh Şamille Dağıstan koluna, Hacı Yahya

Bey Kutgaşeni, Hacı Yunus Efendi Leleli, Mahmud Efendi Almalılı, Şeyh Ahmed Efendi Talalı, Celisullah Hacyov Efendi ve en son Nasih Efendi'ye (1996) kadar devâm eden Car-Balaken koluyla da üç istikamete ayrılmıştır. Bu üç koldan en geniş yayılanı Almalılı Mahmud Efendi ile Car-Balaken'e doğru genişlemiş üçüncü yoldur. Onunla birlikte bölgede Heşterhan'la mânevî ilişkiler kurulmuştur.

Özellikle belirtmek gerekir ki, Azerbaycan'ın kuzeybatı bölgesi, tarihî adı ile Caru-Tala (Car-Balaken) halkının vermiş olduğu bağımsızlık mücadelesinde milli ve dini özelliklerinin korunmasında özellikle Mahmud Efendi'nin rolü büyüktür. Bölgede onun yaydığı sûfizm ideolojisi, etnik kimliklerine bakılmaksızın tüm insanları aynı duygular etrafında birleştirmiş ve Rus Çarlığı'nın esas hedefi olan yöre halkının hıristiyanlaştırılması ve mukavemetinin kırılması siyâsetine karşı bölge insanını korumuştur. Kısacası bu irfan mektebi sayesinde yabancı unsurlara karşı verilen özgürlük mücadelesi bir bakıma Azerbaycan'ın bugünkü bağımsızlığına hizmet etmiştir.

1876 yılında hastalanarak vefat etmiştir. Mezarı Heşterhan'da Şeyhler mezarlığındadır. Mahmut Efendi, her şeyden önce halk arasında mistik heyecanın ortaya çıkmasına vesile olması ile tanınan bir âlimdir. Onun sufi hayat tarzının yayılmasından ve insanlar arasında sahip olduğu saygıdan ötürü vefatından sonra Heşterhan şehrinin en büyük iki camiine "Mahmut Efendi" camisi adı verilmiştir. Onun icazet verdiği sekiz müridi olmuştur¹⁹¹.

B. Gandahlı¹⁹² Şeyh Şueyb Efendi Bagini

Fıkıh âlimi olan Hacı Şueyb Efendi Bagini 1853 yılında Dağıstan'ın Bagin (bugünkü Çarada) şehrinde dünyaya gelmiş, eğitimini Car vilayetinin Gandah köyünde tamamlamış ve bütün hayatını geçirmiş olduğu bu köyde vefat etmiştir. Babası dönemin âlimlerinden Şeyh İdris Efendi'dir. Küçük yaşlarda eğitime başlarken babası ona ilk önce Kur'an okumayı öğretmiştir. Babasının ölümünden sonra da birçok ilimleri öğrenmiş, 28 yaşında Kur'an-ı Kerim'i okuyup bitirerek hafız olmuştur.

İlk olarak Sahur köyünde imam olarak görev yapmıştır. Müritlikten mürşitliğe adım adım yükselen Şueyb Efendi, Talalı Ahmet Efendi'den icazet aldıktan sonra da ona hizmet

¹⁹¹ Geniş bkz. Ahmet Niyazov *a.g.e.* 67-79.

¹⁹² Zagatala'nın köyü.

etmeye devam etmiştir. 1907 yılında hacca gitmiş ve kutsal toprakları da ziyaret etmiştir. 1909 yılında hakkın rahmetine kavuşmuştur¹⁹³.

C. Hacyov Efendi

Car-Balaken bölgesinde Şueyb Efendi'nin vefatından sonra irfan mektebi onun müridlerinden olan Hacyov Efendi tarafından devam ettirilmiştir. Aslen Dağıstan'ın Sugun bölgesinden olmakla birlikte Zagatala'nın Tala köyüne gelerek Mahmudiye kolunun takipçisi olarak ömrünün sonuna kadar burada yaşamış ve faaliyetlerini devam ettirmiştir. Onun zamanında taziye ve zikir meclisleri irşad meclislerine dönüştürülmüştü. Bu yolla o hem taziye meclislerini hem de kendinin irşad faaliyetlerini yerine getiriyordu. 1948 yılında Tatla köyünde vefat etmiş ve Talalı Hacı Ahmet Efendi'nin yanına defnedilmiştir.

D. Hacı Muhammed Nasuh Efendi

Kafkasya'da Halidi-İsmaili Yolu'nun Mahmudiye kolunun son Nakşibend şeyhi olan Nasuh Efendi 23 Ekim 1917 yılında Zagatala'nın Muhah köyünde dünyaya gelmiştir. Küçük yaşlarda bir yandan ilim tahsil eder bir yandan da koyun gütmek için dağa giderdi. Kitaplara karşı sevgisi o kadar büyüktü ki koyun güttüğü zaman her tarafa bir kitap koyar koyunlar geçerken onların arkasından gider ve önüne gelen ilk kitabı okurdu.

Nasuh Efendi yüksek ahlak ve takva sahibi biriydi. Nerede olursa olsun haramdan çekinir, şüpheli bildiği şeylerden uzak durur, insanlara da bunu tavsiye ederdi. O çok güler yüzlü biriydi. Bu sebeptendir ki büyük, küçük herkes onu çok severdi. O yedi çocuğuna da dini bilgiler vermiş, hepsine Kur'an-ı Kerim'i öğretmiştir.

Arapçayı ve İslam ilimlerini babasından öğrenen Nasuh Efendi tüm hayatını dine adamıştır. Din adamlarının Sovyet yönetimi tarafından sürgün edildiği zamanlarda çok az sayıda İslam alimi kalmıştı ki onlardan birisi de Nasuh Efendi idi. Yaşadığı bölgede İslam fikhını onun kadar derinden ve güzel bilen başka bir alim yoktu.

Nasuh Efendi teheccüd namazına büyük önem verir, ne olursa olsun onu terk etmezdi. Bazı tarikat zikirlerini sabah vakti yerine yetirirdi. Sabah namazını ailesi ile birlikte

¹⁹³ Geniş bkz. Şuayb ibn İdris Bağini, *Tabaqatul-Haceganun-Nakşibendiyye ve Sadatul-Meşayihil-Mahmudiye*, Dimeşk, 1996.

cemaatle kılar, zikirle meşgul olur, sonra da kitap okurdu. Evinde dersler düzenler, insanlarla ahlak ruhunda manevi sohbetler ederdi.

Nasuh efendi 26 Kasım 1966 yılında Muhah köyünde vefat etmiş ve yaşadığı mahallenin yukarı kısmında dağın eteğinde küçük mezarlıkta defnedilmiştir. Onun vefatı hakkında kendi mürtlerinden biri olan Tarçın Efendi böyle söylemektedir: “Nasuh Efendi dünyadan göçüp gittiği zaman cemaat onun cenaze töreninin çok büyük olacağını zannediyordu. Ancak o, sade bir törenle defnedildi. Mezarı da çok sade, mermersiz ve gösterişsizdir. O şeriatı uygun yaşadığı gibi ailesine öldükten sonra da şeriat yolundan çıkmamayı tavsiye etmişti. Bugün de mezarına bakanlar ondan ibret alıyorlar. Allah rahmet Eylesin... Amin”¹⁹⁴.

Nasuh Efendi bazı Kur’an surelerinin mealini hazırlamıştır. Şafi fikhına dair yazdığı kitabını tamamlayamamıştır. Tasavvufa dair yazdığı “Halidiyye” eseri Azerbaycan Türkçesine çevrilmiştir.

2.4. Medreselerin Genel Durumu

XVIII. Yüzyılda olduğu gibi XIX. Yüzyılın başlarında da Azerbaycan’da eğitim Müslüman din adamlarının elinde idi. Camilerde ve diğer dini merkezlerde mektep ve medreseler faaliyet gösteriyorlardı. Mektebi bitiren öğrencilerin bir kısmı daha yüksek eğitim alabilmek için medreselere başvuruyorlardı. Medreseye on altı yaşından büyük olanlar kabul ediliyordu. XIX. Yüzyılın ortalarında Kuzey Azerbaycan’da yedi yüzden fazla mektep ve medrese faaliyet gösteriyordu.

XIX. Yüzyılın ortalarında kızların da eğitim almaları için ilk mektepler teşkil edilmişti. Bu döneme ait kaynaklarda Bakü, Gence, Zagatala, Şemahı ve Şuşa’da kızların eğitim aldığı özel mekteplerin olduğuna dair çeşitli bilgiler vardır. Bazı kadınlar kendi evlerinde kızların eğitim almaları, dini ve dünyevi ilimleri bilmeleri için mektepler kurmuşlardı¹⁹⁵.

Çarlık Rusyası’nın Azerbaycan’da yürüttüğü siyasetten sonra devlet organlarında çalışan memurların aileleri ile burada yaşamaya başlamalarına bağlı olarak yeni okullar açılmıştır. Bu okulların bir kısmı Rusça hizmet veren kız okullarıydı. İlk adım 1847

¹⁹⁴ Niyazov, a.g.e. s. 118.

¹⁹⁵ *Azerbaycan Etnografyası, C. III*, Bakü 2007, s. 286-287.

yılında atılmış ve Şemahı'da "Mukaddes Nina" kız mektebinin açılışı yapılmıştır. 1874 yılında ise Bakü'de ilk kız koleji (lisesi) kuruluyor¹⁹⁶.

1864 yılında da Zagatala'da bir yıllık tahsil veren kız mektebi açılmış ve öğrencilerin sayının hızlı bir şekilde artması ile ilişkili olarak 1904 yılında dört sınıflı "Marinsk" kız mektebine dönüştürülmüştür¹⁹⁷.

VII. Yüzyıldan başlayarak İslam âleminde olduğu gibi Azerbaycan'da da bilimsel faaliyet medrese usulü olmuştur. Medrese, Arapça kelimedir ve "ders, eğitim yeri" demektir. Geniş anlamda ise bugünkü ortaokul ve üniversite seviyesinde eğitim veren merkezler manasına gelmektedir. Bu mekteplerde eğitim Arapça veriliyor, dini bilgilerle birlikte dünyevi ilimler de öğretiliyordu.

Maarif ve kültürümüzün dâhiler sayılan büyük şahsiyetleri bu eğitim kurumlarında yetişmiştir. Maalesef Sovyet ideolojisi tarafından halk arasında öyle bir medrese korkusu vardı ki bugün de bu korkunun yarattığı bazı sonuçlar karşımıza çıkmaktadır. Hâlbuki her bir halk gibi Azerbaycan Halkı da tarihte kendine has bir bilim yolu kat etmiş ve kültürel değerlerini meydana getirmiştir.

XVIII. Yüzyılda Azerbaycan'da siyasi durumun değişmesi ile ilim ve tahsil hayatı gerilemiştir. Bu dönemde maarif müesseselerinin finans kaynağı olan vakıf arazilerinin ele geçirilmesi eğitim faaliyetine çok büyük darbe vurmuş ve birçoğunun kapanmasına neden olmuştur. Ancak bu gerileme ülke topraklarının tamamı için geçerli değildi. Azerbaycan'ın Kuzeybatı bölgesinde Car-Balaken'de genel gidişatın aksine ilim ve eğitim faaliyetleri sürdürülebilmiştir.

Bu bölgede faaliyet gösteren medreselerde ilim ve tahsilin durumu o dönemin İslam ülkeleri ile kıyaslandığında en yüksek düzeyde olmuştur. İlim merkezlerinde eğitim görenler irfan yolunu sergileyen aydınlar haline gelmiştir.

Medreselerin geçtiği yol o kadar güçlü olmuştur ki meşhur Kafkasolog âlim Petro Karloviç Uslar, o dönem için şöyle yazıyordu: "Eğer bir halkın bilgisi, okuma-yazma

¹⁹⁶ H. Ahmedov, *XIX. Asır Azerbaycan Mektebi*, Bakü 2000, s. 142

¹⁹⁷ *Azerbaycan Etnoğrafyası*, s.287.

derecesi dini mekteple anlaşılıyorsa o zaman Kafkasya'nın bu kısmı Avrupa'nın eğitimli halklarını çoktan geride bırakmış oluyor"¹⁹⁸.

Bilindiği üzere, bu bölgede Müslümanlar ile Gayrimüslimler arasında ilişkiler sıkı olmuştur. Ancak Müslüman ahali, komşu toplumlarla kıyaslandığında tefekkür seviyesi bakımından onlardan farklıydı. Bölge medreselerinde yetişen âlimlerden Hasan Efendi'nin "Divanü'l-Memnun" adlı eseri bu bakımdan o dönemin medeniyetini yansıtan çok kıymetli bir kaynaktır. Türk, Arap ve Fars dillerinde kaleme alınmış ve bölgede Müslüman ahali arasında ahlakı, ilmi, maneviyatı yansıtan âlimlerin tefekkürünün oluşmasında büyük role sahip nazım bir eserdir¹⁹⁹.

Bu dönemin yönetici ve bilginlerinin bilime önem verme konusunda oldukça istekli oldukları görülmektedir. Sadece kendi ülkelerindeki değil bütün İslam dünyasında meydana getirilen eserleri de takip ediyorlardı. Buradaki eğitim ve bilim seviyesi XIX. Yüzyılda bölgeye seyahat etmiş Batılı âlimlerin bile şaşırmasına sebep olacak durumda idi. Ünlü Kafkasolog Petro Karloviç Uslar, bu konudaki fikirlerini dikkat çekici bir üslupla ortaya koymuştur²⁰⁰. Bütün bunlar bazı soru işaretlerine sebep olmuştur. Bu sorulardan biri bu ilmi faaliyetlerin temelini neye dayandığıdır?

Her şeyden önce dikkat çeken önemli husus bölge insanının kitap ve ilim sevgisiydi. Mektuplar ve diğer belgelere dayanarak söylemek gerekir ki, insanlar kitap elde etmekten en zor zamanlarda bile vaz geçmemiş, fiyatını umursamadan elinde ne varsa kitap için feda etmiştir. Bu dönemde âlimler arasında kitap mübadelesi ananesi de yaygınlaşmıştır. Âlimlerin en kıymetli sermayesi, kitaplarıydı. Kitaplarının başına kötü bir şeyin gelmesi onlar için çok büyük bir derti²⁰¹.

Bala Efendi'nin Muhammed Balakeni'ye yazdığı talep mektubu sözü geçen durumu yansıtmaktadır:

Bala Efendi ibn Molla Murtazaali el-Cari tarafından kardeşi Muhammed ibn Şaban el-Balakeni'ye;

¹⁹⁸ Gabunina, *General Uslar İ Kavkazskiye Yazıkı (General Uslar ve Kafkasya Dilleri)*, Exo Kavkaza (Kafkasya'nın Sesi), I. Sayı, 1992, s. 24.

¹⁹⁹ Eser için bakınız: ZKM KP 6568.

²⁰⁰ Gabunina, *a.g.e.* s.24.

²⁰¹ Bugün Car-Balaken (Zagatala, Balaken) bölgesinde birçok ailenin evinde, özellikle köylerde çok sayıda böyle kıymetli kitaplar muhafaza ediliyor ve göz bebekleri gibi korunuyor.

“Allah’ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun. Âmin!

Benim adıma araştırma yapmak ve ulaştığın sonuçları bildirmen için vekil tayin ettim. Senin de bildiğin gibi, Şamil döneminde kaçakçılar evimden kitaplarımı çaldılar. Sen onları bulasın ve kimin elinde olursa olsun, ister şeriat, ister adetler gereğince onları iade edesin.

Kitapların isimlerine gelince; İbn Hacer’in²⁰² “bey”, “nikâh” ve onların haşiyeleri²⁰³ ile birlikte yorumları, haşiyesi ile birlikte henüz tamamlayamadığım “Husnû’l-Hasin”²⁰⁴, “Çarpardı”²⁰⁵ ve İbn Hacer’in iki ciltlik eserine yazılan yorumlardır. Bu yazılar dedemiz Molla Murtazaali’nin elyazısıyla kaleme alınmıştır. Onun elyazısı kalın, karışık, simsiyah, hiç kimsenin elyazısına benzemeyen ve herkese malum olan meşhur bir yazıdır. “Husnû’l-Hasin” sözü geçen Molla Murtazaali’nin kaleminden çıkmıştır. “Çarpardı” de aynı.

Senden rica ediyorum, eğer aramızda bir birimize karşı zerre kadar hürmet varsa onları arayıp bulasın. Senin bu iyiliğini unutmayacağım. Allahu Teâla iyi emel sahibinin iyiliğini yitirmez. Vesselam, dua ile...”²⁰⁶.

Bu bölgede insanlar herkesin eğitime kavuşmasını ve ilim sahibi olmasını yürekten istiyorlardı. İlisu Sultanı Danyal Sultan da böyle bir düşünceye, ruha sahip olan insanlardandı. O, savaşın en zor zamanlarında Osmanlı Devleti’ne mektup yollayarak kendi listesinde yer alan kitapların gönderilmesini rica eden ilim heveskârı olmuştur. Diğer örnek ise, bölgenin sıkıntılı zamanlarında bile ilmin devam ettirilmesini, ilim sahibi olan ulemanın gençleri okutmalarını talep etmesidir²⁰⁷.

İlim ve tahsil seviyesi açısından bölgenin ücra dağ köyleri²⁰⁸ de merkez kadar ilime, tahsile büyük önem veriyorlardı. Buranın yaşlı köylülerinin anlattıklarına göre, Gas köyündeki caminin duvarlarında kitaplarla dolu bir sürü raf vardı ve köyün ilim adamları diğer köylerden ilim seviyesine göre daha üstündü. Bu kütüphanenin bir kısmı günümüze

²⁰² XV. Yüzyıl meşhur hadis âlimidir.

²⁰³ Bir eseri iyi anlamak için yazılan kitap.

²⁰⁴ XV. Yüzyıl hadis âlimi Muhammed Cezeri’nin dualardan ibaret hadis kitabı.

²⁰⁵ XIII. Yüzyıl tefsir âlimi Beyzavi’nin “Minhac” eserine yorum yazan yazar.

²⁰⁶ Niyazov, *a.g.e.* s. 135-136.

²⁰⁷ Bkz: Danyal Sultan’ın dönemin irfan ustası Hacıyov Efendi’ye yazdığı mektup. ZKM KP 5846.

²⁰⁸ Gas, Kımır, Suvagil, Kateh, Mamrık vs. köyleri buna örnektir.

kadar gelmiştir. Zagatala Müzesi'nde muhafaza edilen sözü geçen elyazması eserler, “Kehf” cüzleri, tezhip örnekleri vs. eşyalar yukarıda söylenenleri bir daha tasdik etmektedir.

XIX. Yüzyıl, Kafkasya'nın bu bölgesi için bilim ve eğitimin zirveye ulaştığı dönemdir. Sovyet edebiyatında yazılanların aksine burada medreseler hiç de sıradan, kötü şekilde idare olunan, eli kolu bağlı kalan “mollahaneler” ve ilme, zekâya, gelişime karşı çıkan “din âlimleri” ile dolu değildir. Aksine onlar Çarlık Rusyası'nın zorla Hıristiyanlaştırma siyasetine, bölgenin İslam Kültürünü Hıristiyan Kültürü'ne dönüştürmeye çalışmasına karşı çıkan vatansever ve medeni şahıslar idi²⁰⁹.

Maalesef Azerbaycan tarihinde medreseler ve onların faaliyeti tam olarak araştırılmamıştır.

2.4.1. Medreseler

XVIII. Yüzyılın sonlarına doğru gerileyen ve faaliyetleri azalan medreseler irfan mektebinin bölgede yayılmasından sonra güçlü eğitim seviyesine ulaşmıştır. Bu dönemde Goloda (eski Car) medresesinin ihtişamı tüm Car-Balaken medreselerinde yeniden canlanmıştır.

Bu bölge, İslam Medeniyeti'nin yayılmasında, ilim ve eğitim alanında çok mühim merkezlerden biri olmuştur. Burada var olan en büyük merkezlerden biri Goloda medresesidir. XVII. Yüzyılda Golodalı Molla Muhammed'in medresesi ilim merkezi olarak faaliyet göstermiş, medrese eğitiminin Zagatala'dan Dağıstan'a yayılmasında büyük bir rol oynamıştır.

Goloda, Azerbaycan ilmini Dağıstan'a “göndererek” burada medreselerin gelişmesine yardım etmiş, İslam'ın, Arap yazısının ve Müslüman Medeniyeti'nin Alazan Vadisi dışına yayılmasında da etkili merkez olmuştur. Esasen Car-Balaken ve Dağıstan

²⁰⁹ Ruslar 1830 yılında Zagatala Kalesi'ni inşa ederken kalenin içinde ve dışında kilise yaptırmışlardı. İlisu Sultanlığı'nın arazisinde ise ilk Pravoslav kilisenin inşasına 1855 yılında, Gah ve Elibeyli köylerinde başlanmıştı. Çar hazinesinin hesabına Gah'da “Kutsal Georgi Kilisesi”, Elibeyli Köyü'nde “Kutsal Nina Kilisesi”, Gorağan'da ise “Kutsal Meryem Ana” kiliseleri inşa edilmişti (Yakup Mahmudov, Elvira Latifova, Arzu Memmedova, *a.g.m.* s.7.) Aynı zamanda, Zagatala'da 1904 yılında halk okulu “Mariya” okuluna dönüştürülmüştü.

arasındaki bu eğitim ve bilimde ilerleme hareketi sadece XVII-XIX. Yüzyıllarda değil XX. Yüzyılın ilk on yılına kadar devam etmiştir²¹⁰.

O dönemin kaynaklarından bölgenin ilim seviyesinin komşu bölgelerden daha yüksek olduğu anlaşılıyor. Bugün de bölge, taş kitabeleri, hattatlık vs. gibi yazı sanatıyla ön plana çıkmaktadır. Aynı zamanda komşu bölgelerden buraya gelerek çeşitli eğitim merkezlerinde öğrenimlerini tanımlayan âlimler az değildir. Sözü geçen kişiler eğitim için Goloda ve Karabağ medreselerine gelmiş, buradaki âlimlerden ders alarak geri dönmüşlerdir²¹¹.

Yukarda da belirtildiği üzere, XIX. Yüzyılda medreseler en parlak dönemlerini yaşamıştır. Çünkü bu dönemde bölgede bilimin ilerlemesini sağlayan çok mühim gelişmeler yaşanmıştır. Bunun en büyük sebebi sufizme hizmet eden “ilim talep etmek her bir Müslüman için şarttır” ilkesinin merkeze alınmasıdır. Bu da medreselerin sayıca artmasına ve güçlenmesine sebep oluyordu. Artık insanlar anlayabilecekleri kitaplar talep ediyorlardı. Bu yüzden de ulema tarafından tercüme faaliyetleri ile birlikte Arapça ve Farsça²¹² sözlükler hazırlanıyor, bölge insanının kullanımına uygun Türkçe eserler yazılıyordu.

Abdüsselam oğlu Muhammed Meskuri'nin “Zübdetü'l-İslam” eseri böyle bir istek üzerine yazılmıştır: “Bazı arkadaşlarım ve din kardeşlerim benden rica ettiler ki Arap Lügatına kudretimiz yoktur. Türki lefzile gerektir ki bizim için bir muhtasar cem edesin. Dini İslamın usulü ve furuu, farzların, sünnetlerin ve adapların ve bunlara benzeyen meseleleri beyan edip bildiriyorum. Ben onların iltimasın kabule vage kıldıktan sonra Türki lefzi ile bu risaleni cem ettim”²¹³.

O'nun hazırladığı bu eseri Kafkasya'da Türkçe yazılmış ilk ilmihal kitap olarak değerlendirmek mümkündür.

²¹⁰ Niyazov, *a.g.e.* s. 142-143.

²¹¹ Karabağ medreselerine gelen âlimler daha çok Fars ve Türk dillerini mükemmel şekilde öğrenmek için geliyorlardı (Ali Kayayev, *Teracimi-Ulemayı Dağıstan*, Ankara 2012, s. 116-118-126.)

²¹² Farsça lügat için bakınız: ZKM KP 6620.

²¹³ Bkz: ZKM KP 6590.

2.4.2. Medresede Okutulan Dersler

Medreselerde öğretilen derslere gelince malumdur ki İslam coğrafyasında ilimlerin sınıflandırılmasında İbn Haldun, El-Harezmi, Ebu Hamit Gazali ve Osmanlı medrese sisteminin tatbik ettikleri usullerden istifade edilmiştir. Bölgedeki eğitim merkezlerinde bazı farklılıklar olsa da genel olarak derslerin organizasyonu Osmanlı medrese usulüne uygun olmuştur:

1. Dil ilimleri: Arapça esas derslerden biri olduğu için gramer, bedi, beyan ve aruz gibi çeşitli konuları ihtiva ediyordu.
2. Mantık ve Kelam ilimleri.
3. Talim ilimleri ve bölümleri: Astronomi, hesap, felsefe, tıp, tarih, coğrafya, matematik vs. bu gruba dâhil edilebilir.
4. Dini ilimler: Kur'an-ı Kerim, fıkıh, tefsir, hadis, tecvit vs.

Her şeyden önce Kur'an eğitimi veriliyor, tecvit kuralları ve çeşitli okuma usulleri öğretiliyordu. Eğer öğrenci bu konularda başarılı olursa eğitim Kur'an'ın hıfzı ile tamamlanıyordu. İster medresede isterse âlimlerin yanında eğitim almak mümkündü. Birkaç seviye atladıktan sonra yaklaşık otuz kitap okunuyordu. Aynı zamanda, birçok şey yazarak öğretiliyordu²¹⁴.

Medreselerde eğitim dili genellikle Arapça olmuştur. Bu dilin öğretilmesine özellikle dikkat ediliyordu. Çünkü her şeyden önce bu dil Kur'an-ı Kerim'in dili olduğu için çok önemliydi. Arapçayı mükemmel şekilde öğrendikten sonra öğrenci Arapça yazılmış her türlü kaynağı kullanabilirdi.

Arapça "Sarf ve Nahiv" şeklinde iki kısma ayrılarak öğretilmiştir. Medreselerde en çok kullanılan kitaplar Sarf ve Nahiv eserleri olmuştur. Talebe bütün kitapları sırayla öğrendikten sonra eğitim hayatını sonlandırmış oluyordu. Eğitimde yaş ve zaman sınırlaması yoktu.

Bölgedeki insanların eğitilmiş olmasında Arap dilinin çok büyük ehemmiyeti olmuştur. Medrese ehli en yüksek düzeyde onun tedrisi ile meşgul olmuştur. Hatta meşhur Rus Şarkiyatçısı Bartold bölge hakkında şu sözleri söylemiştir: "Hiçbir gayri Arap ülkesinde

²¹⁴ Niyazov, *a.g.e.* 146-150.

Arap dili ve edebiyatı XX. Yüzyılın ortalarına dek bu kadar canlılığını koruyamamıştır”²¹⁵.

Bazı medreselerde Arapçayla birlikte Farsça ve Osmanlıca da öğretiliyordu. Örnek olarak, Car, Suvagil ve Gımır medreselerini gösterebiliriz. Hatta Car-Balaken medreseleri Farsça ve Türkçe eğitiminde Dağıstan medreselerinden daha güçlüydü. Gazıkumuklu Eyüp Efendi, Şemsettin Efendi ve bazı Dağıstanlı ulemanın Farsça ve Osmanlı Türkçesini öğrenmek için Azerbaycan’ın Kuzeybatı bölgesine geldikleri o dönemin kaynaklarında yer almaktadır²¹⁶.

Âlimler her şeyden önce İslam ülkelerinde tedris edilen kaynakları iyi biliyorlardı. Zor günlere rağmen her türlü edebi esere sahip olmak istiyorlardı.

Uzun müddet buradaki cami ve medreseler yegâne eğitim merkezleri olmuştur. Zagatala Tarih Müzesinin zengin Elyazmalar şubesi ahalinin ilim ve edebiyata olan ilgisini tasdik eden en büyük kaynaktır. Bu bölgenin köy mescitleri de mimarlık açısından çok profesyonel şekilde inşa edilmiştir ve XIX-XX. Yüzyıllarda Azerbaycan mimarisinin nadir eserleri olarak bilinmektedir.

2.5. Vakıf Kültürü

Sözlükte “durmak; durdurmak, alıkoymak” anlamına gelen vakıf (vakf) kelimesi terim olarak “bir malın sahibi tarafından dinî, içtimaî ve hayrî bir amaca yönelik olarak ebediyen tahsisi” şeklinde tanımlanabilecek hukukî bir işlemle kurulan ve İslâm medeniyetinin önemli unsurlarından birini oluşturan hayır kurumunu ifade etmektedir²¹⁷. Vakıf toprakları, toprak mülkiyetinin önemli türlerinden biridir. Bu topraklar kutsal yerler, cami ve kalelerin inşası ve diğer ihtiyaçlar için ayrılıyordu. Vakıf, “Allah’ın mülkiyeti” olarak görüldüğü için insanlar onun üzerinde hiçbir özel haklara sahip olmuyor, bu mülkiyetten sadece istifade edebiliyorlardı²¹⁸.

İslami dini müesseselerinin oldukça karlı toprak mülkiyeti vakıf toprakları idi. Müslüman ve Hıristiyan idarelerine ait vakıf mülklerine “vakf-ı hayriye”, seyitlerin, derviş şeyhlerinin, kutsal kabul edilen kişilere mahsus vakıf toprakları ise “vakf-ı ahaliyye”

²¹⁵ Vasiliy Bartold, *Dagestan, Soçineniya, III. Tom*, Mahaçkala 1963, s. 417-418.

²¹⁶ Kayayev, *a.g.e.* s. 116-126.

²¹⁷ Hacı Mehmet Günay, “Vakıf”, *DİA*, C. XLII, İstanbul 2012, s. 475.

²¹⁸ *Azerbaycan tarihi C. II*, s. 181-182.

olarak tanımıyordu. Vakıf topraklarında yaşayan raiyyet din adamlarına bağlı idi. Vakıftan gelen gelirin bir bölümü cami, medrese ve binaların inşa edilmesine harcanıyordu. Dini müesseselerin emrinde büyük toprak arazilerden başka vakf edilmiş evler, pazar, kervansaray, değirmen, madenler, bahçeler de vardı. Dini müesseselerin emrine verilen vakıf emlakından elde edilen gelir dini işlere sarf ediliyordu. Vakıf topraklarının geliri vakfi veren kişinin vasiyetine uygun olarak harcanmak zorundaydı. Bu topraklardan hükümet için vergi toplanmıyordu. Vakf olunmuş emlak dokunulmaz kabul ediliyordu²¹⁹.

Azerbaycan'ın Kuzeybatı bölgesindeki vakıfların birçoğu kütüphaneler, çeşmeler ve camilere tahsis edilmişti. Vakıfnamelerden ve bölge tarihçilerinin malumatlarından anlaşılıyor ki camilerin büyük bir kısmı vakfedilen topraklarla, şahsın veya ailenin mülküne ait topraklarda inşa edilerek ahalinin kullanması için verilmiştir.

Bölge arazisinde en büyük cami "Tala" camiidir ki 1700 kişinin aynı anda ibadet edeceği büyüklüğe sahiptir. Vakfnamesinden caminin arazisi 1828 yılında Daşdemir Kuhe tarafından vakfedilmiş toprakta inşa edildiği anlaşılmaktadır. Vakfiyesinde şu ibarelere rastlanmaktadır:

"Allah'ın adı ile ki en hayırlı adlar O'nundur ve tüm mahlukatın sonu O'nadır. Allah'a hamd olsun! Bütün nimetler O'ndandır. O'nun fazileti ve celalı ucadır. O'nun aşkı ile fesatlar düzelir, belalar def olur.

Bu, bizim bu günümüzden gaflet ve unutkanlık günü için bir ispat ve beyandır. Bu meclise iştirak etmeğen ve işitmeğenlere malum olsun ki Bayram Ali ve İsrafil adları ile çağrılan benim iki oğlum kendi mülkü olan arazilerini Daşdemir Kohe'ye on sekiz *kuruş* mükabilinde sattılar. O da aynı arazini aynı fiyata ebedi ve müddetsiz olarak satın aldı. Alış veriş anlaşması Allah'ın mübarek Ramazan Ayı'nda Salı günü öğleden sonra Molla Murat, Han Muhammet oğlu Molla Hacı ve günah denizine batmış ben zavallı Hacı Musa oğlu Abdullah oğlu Molla Muhammed'in şahitliği ile bağlanmıştır. Allah söylediklerimize şahittir ve vekildir. Tarih; Hicri 1244 (M. 1828).

²¹⁹ Ferzelibeyli, *XV. Yüzyıl Azerbaycan Devletlerinin Guruluşu*, Bakü 2003, s. 55.

Daşdemir Kohe bu arazini satın aldıktan sonra şeriata uygun sahih bir antlaşma ile vakf etti. Bundan sonra bu arazi satılamaz, hibe edilemez ve rehin edilemez. “Vasiyeti işittikten sonra onu değişenler günah sahibi olurlar” (Bakara 2/181)²²⁰.

Altıncı ekte yer alan belgenin arkasında toprağı satın alıp camii için vakfeden Daşdemir Kohe’ye ait kare şekilli şahsi mührü bulunmakta ve belgenin bu mühür ile onaylandığı görülmektedir. Mühürde, “Ebdülbari Daşdemir el-Uri” ismi bulunmaktadır.

Belgeden de anlaşılacağı üzere, bölgenin tarihi geçmişinde İslam dininin izleri oldukça güçlüdür. Böyle bir arazinin satın alınarak ibadet yeri için vakfedilmesi söz konusu dönemde vakıf geleneğinin ne kadar etkili olduğunun işareti olarak kabul edilebilir.

Arazinin alım-satımında kullanıldığı belirtilen kuruşun Osmanlı para birimi olan kuruş olduğu görülmektedir. Osmanlı paralarının bölgede yaygın bir şekilde kullanılması bilinen bir gerçektir.

Vakıf ananesine dair diğer örnek bu bölgeye has “Kehf” cüzleri ananesidir. Güzel hattatlıkla yazılan cüzlerin hepsine mal edilen bir adet vardı; Her bir Kehf-i Şerifin son sayfasında son söz olarak onun kâtibi, tarihi vs. bilgiler kaydedilir, ya hediye, ya da bir mescide vakfedilirdi. Yazılar Allah’a hamd ile başlıyor, vakfiyenin maksadı, vakıf tarihi, vakfedilen yerin adı mutlaka yazılıyordu²²¹. Ananeye dönüşen bu âdet geniş yayılmıştı. Onların her birinin yazılarak mescit ve hücrelere hem hediye, hem de vakfedildiği görülmektedir²²².

Bu bölge için sırf “Kehf” suresinin daha çok okunması bölgede Rus zulmüne karşı mücadelenin hem de dua ve niyazlarla yapıldığını göstermektedir. Çarlık Rusya’sının zulmüne karşı Kehf suresi (duası) okunarak Allah’tan medet umulmuştur.

Örnek olarak Gandahlı Almazhan tarafından yazılarak Gandah mescidine vakfedilen Kehf cüzünün dua tertibatında²²³ şöyle yazılmıştır:

²²⁰ ZKM KP 6665.

²²¹ Bkz. ZKM KP 0007.

²²² Zakatala Tarih ve Diyarşinaslık müzesinde korunan yüzden çok el yazması “Kehf cüzü” örnekleri bulunmaktadır. (3KM KII-6684; 3KM KII-0012; 3KM KII-6467.) Bunun dışında her mescid ve hücrelerde de bunlara rast gelmek mümkündür.

²²³ Bkz: 11. Ek

“Şafii mezhebinden olan Gandah sakini Almazhan, bu kehf suresini Gandah mescidine vakfetmiştir. O sure ki, okuyana mahşer gününde gece gündüz ve diğer an ve zamanlarda bir örtüdür. Deccâl ve onun fitnesinden koruyandır. Rahman, okuyanları Nebi ile, onun ailesi ve ashabı ile huri ve gılmanlarla birlikte Cennete koysun. Allahın rızasını ümid ediyor, elîm olan azâbından korkarak, Allaha ancak temiz bir kalp ile gelenin halâs olacağı, evlad ve mal devletın fayda vermeyeceği o gün için şeriat kâideleri esasında vakfediyorum. Satılamaz, hediye edilmez ve rehin koyulamaz”²²⁴.

Bölgede bazen meyve ağaçlarının da vakfedildiğine rastlanmaktadır. Bu ağaç, bölgede her yerde sıkça raslanan dut ağacıdır. Buradaki ananeye göre dut ağacının meyvesinin parayla satılması hiç de hoş değildi. Hatta bunu günah olarak görenler bile vardı. Halk arasında sık sık kullanılan “Dut pazara çıktıysa kıyamet yaklaşmıştır” deyiminden de anlaşılıyor ki vakıf ağacı gibi görülen bu meyve ilkbahar gelince herkes tarafından yenilebilmesi ve çeşitli maksatlarla kullanılabilmesi için her tarafa ekilmiş ve kesinlikle satılmamıştır²²⁵.

2.6. Hattatlık Sanatı

Azerbaycan’ın Kuzeybatı bölgesinde hattatlık sanatının en güzel örneklerini mezar taşlarında ve elyazması kitaplarda görmek mümkündür²²⁶.

XVIII-XIX. Yüzyıllar bu bölgede hattatlık sanatının zirveye ulaştığı dönem olarak bilinmektedir. Bölgede en çok Nesih yazı türüne rastlanmış ve kendine has özelliği ile tanınmıştır.

Malum olduğu gibi Nesih yazısının bir kaç türü vardır; Nesh-i Osmani, Nesh-i Bağdadi, Nesh-i İrani, Talik, Neshü’l-hadis vs.

Bunların bir diğer türü de Car-Tala bölgesine ait Nesh-i Tala’dır²²⁷.

Mektuplaşmalarda yazılar Arapça yazılıyor, onları onaylayan mühürlere Arapça işaretler konuluyordu. Bölge idarecilerinin komşu Müslüman devletlerin yanı sıra Çarlık Rusyası ve Gürcistan’a gönderdiği mektuplar da Arapça yazılmıştır. Belirtmek gerekir ki, yazılan

²²⁴ ZKM KP 6684.

²²⁵ Niyazov, *a.g.e.* s. 252-253.

²²⁶ Zagatala Müzesi’nde çeşitli yüzyıllara, çeşitli konulara ait, birbirinden kıymetli, olağanüstü süslenmiş elyazma kitaplar göre bilirsiniz.

²²⁷ Niyazov, *a.g.e.* 254.

mektuplarda yüksek edebî üslupla birlikte güzel hattatlık örnekleri de dikkat çekmektedir²²⁸. Aynı zamanda âşıklar bile kendi şiirlerinde Arapçanın zenginliklerinden istifade etmekte, derin mânâlar ihtiva eden ifadeleri Arapça kaleme almaktaydılar. Şairler arasında bu dilin her bir harfine şiirler yazanlar bile olmuştur. Âşık Hüseyin Meşleşî'nin (?-1919) “*Elife benziyorsun*” şiiri buna örnektir. O, bu şiirin her bir beytini Arap harflerinden birine hasretmiştir²²⁹.

2.6.1. Mezar Taşları

Bölgede taşlar üzerinde işlenmiş hattatlık sanatı örnekleri hem yazı tarzı hem de üzerindeki resimler açısından diğer bölgelerin hattatlık sanatından farklıdır. Yazı yazılacak taşların dikkatle seçilmesi gerekmektedir.

Örneğin, Şirvan-Abşeron bölgesi taraflarında yerli yumuşak taşların üzerine yazılar kolay bir şekilde yazılıyordu. Ancak aynı işin dağlık bölge olan Car-Balaken bölgesinde bulunan sert taşlar üzerinde yapılması çok zordur. Buna rağmen hattatlar bu sert taşların üzerinde çok güzel sanat eserleri yaratmışlardır. Bölge hattatlarının miras bıraktığı eserler diğer bölgelere nispeten çok ilginç ve orijinaldir.

Osmanlı mezar taşlarını bu bölgenin mezar taşlarıyla kıyasladığımızda bölgenin mezar taşlarının daha süslü olduğunu görmekteyiz. Osmanlı mezar taşlarını incelediğimizde daha çok başlık, serlevha, kimlik bilgileri, tarih ve dua olarak farklı bölümlerden oluştuğu ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı zamanında baş giyimleri dönemlere göre değişmiştir. Dolayısıyla Osmanlı mezar taşlarında da kavuk, fes, tarikat taçları vs. gibi mezar süsleri yapılmıştır.

Osmanlı mezar taşlarında dönemin kadınları yemeni, yaşmak vs. örtüler kullandığı için kadın mezar taşlarının başlıklarında esasen baş örtüsünün üzerindeki çiçekleri, dalları temsil eden çiçekli süsler çizilmiştir. Genel olarak kadın mezar taşları çiçekler, gülbezekler, saksıdan yükselen yapraklar, üzüm salkımları, dallar vs. motiflerle süslenmiştir²³⁰.

²²⁸ ZKM KP 6021, ZKM KP 6037.

²²⁹ Niyazov *a.g.e* 134.

²³⁰ Mehmet Önder, “Konya Mezar Taşlarında Şekil ve Süsleme”, *Türk Etnografya Dergisi*, 12. Sayı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1970, 8-9.

Osmanlı mezar taşlarından farklı olarak Car-Balaken bölgesinin mezar taşlarına bakınca bir renklenme görmekteyiz. Bölgede hem tarihi kişiliklerin hem de sosyal hayatta belli bir statüye sahip olmayan insanların mezar taşlarında da çeşitli süslemeler, birbirleriyle uyumlu renk farklılığı vardır. Burada erkek ve kadın mezar taşlarının çeşitli motiflerle süslendiğini görmek mümkündür.

Örneğin, incelediğimiz bir kadın mezar taşının üzerinde klasik olarak adı, doğduğu tarih ve dualar yazılıdır (tüm bu yazılar Arapçadır). Kadın mezar taşının üzerinde kadın sembolü olarak iki taraflı tarak resmi vardır.

Erkek mezar taşında ise klasik yazılardan başka zincirli cep saati görüyoruz. Genellikle akrep ve yelkovan ölen kişinin ölüm saatini gösterecek şekilde çizilmiştir. Örneğin Zakatala Tarih Müzesi'nde bulunan bir mezartaşındaki saat 8.30'u göstermektedir ve bu da merhumun ölüm saatine denk gelmektedir²³¹.

Bunlardan başka kadın ve erkek ayırmadan bu bölgedeki tüm mezar taşlarında ibrik resmi yer almaktadır. İbrik figürü bazı örneklerde mezar taşının sağ ve sol tarafında bazı örneklerde de tek bir tarafında yapılırdı²³². Araştırmalar, ibriğin, bölge insanının dinine bağlı ve namaz kıldığını sembolize ettiğini ortaya koymaktadır.

Bazı mezar taşlarında ay yıldız ve cami minaresi şekillerini de görmek mümkündür.

Mezar taşları ölen kişinin tarihi kimliğini ortaya koyması açısından çok önemlidir. Ancak süsü sevmeyen, şeriat hayatına çok bağlı olan insanlar bazen ölümünden sonra da mezar taşının dünya hayatında yaşadığı gibi sade, gösterişsiz olmasını vasiyet eder, vasiyeti de aynen dediği gibi yerine getirilirdi.

²³¹ Bkz. ZKM KP 6362, ZKM KP 6363.

²³² 8.ci ekte gösterilmiştir.

SONUÇ

Azerbaycan'ın ayrılmaz bir kısmı olan Car bölgesi asırlar boyunca büyük ve küçük devletlerin tecavüzlerine maruz kalmış, jeostratejik önemi ve bereketli topraklarından dolayı her zaman dikkat merkezinde olmuştur. Bu bölgenin tarihi maalesef Azerbaycan'da da çok fazla araştırılmamıştır.

XIII. Yüzyılın başlarından itibaren Moğol baskınlarından sonra farklı devletlerin hâkimiyetine giren bu bölgedeki halklar, Gürcistan çarlarının hâkimiyeti altında tutulmuştur. Alban grupları arasında Hıristianlığın yayılması, sonraki dönemlerde İslam dininin kabul edilmesi, XIX. Yüzyılın ortalarında Rusya'nın Kafkasya'ya gelmesi ile bu bölgede yaşayan İngiloyların bir kısmının yeniden hıristiyanlaştırılması bu bölgenin tarihinde çok büyük ve farklı izler bırakmıştır.

XIII. Yüzyıldan başlayarak Kuzeybatı Azerbaycan toprakları Moğol Hakanlığının, daha sonra Hülagular (İlhanlılar) Devleti'nin, XV. Yüzyılda Karakoyunlu, Akkoyunlu, XVI. Yüzyılda ise Safevi Devleti'nin hâkimiyeti altında olmuştur.

Car-Balaken'in bu bölgede kurulması da Safevilerin burada yürüttüğü siyasetin bir sonucudur. Car-Balaken, yarandığı günden itibaren "sınır koruyucusu" veya "uç topraklarının koruyucusu" görevini taşımıştır. Başkent olan Tebriz'in Gürcistan'dan uzak bölgede yerleşmesini fırsat bilen Gürcü çarları sık sık isyanlar çıkarıyor ve komşu Müslüman bölgelere baskınlar düzenliyordu. Gürcülerle sınırda bulunan "sınır koruyucu" larının yardımıyla Gürcü çarlarının çıkardığı isyanların bastırılması Safevilerin siyasetinin önemli bir kısmını oluşturuyordu.

Şirvan bölgesi Osmanlı hâkimiyeti altına geçtikten sonra da "sınır koruyucuları" onlara gereken yardımı yapmış, din kardeşliği onları Osmanlı ile birleştirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin bu bölgeye yaptığı seferlere, Safevilerin bölgedeki sürekli mezhep ayrımı ve Osmanlı aleyhine yaptıkları siyaset, aynı zamanda bölgedeki Sünni ahalinin Osmanlı'ya yaptıkları şikâyetler sebep olmuştur.

1695 yılında Goloda köyünde Gürcülerle Müslüman ahali arasında çıkan çatışmalarda üstünlük Car-Balaken'in eline geçmiş, kısa sürede Gürcü çarları onları resmi şekilde tanımaya ve 1715 yılından itibaren de Kaheti Valisi car-balakenlilere yıllık vergi

ödemeye başlamıştır. 1723 yılında ise Car-Balaken ve İlisu Sultanlığı birlikte hareket ederek Tiflis'i ele geçirmiş, bununla da XVIII. Yüzyılda Car-Balaken Cemaatlığı Güney Kafkasya'da başkaldıran tüm hadiselerle tesir eden güçlü siyasi bir kuvvete dönüşmüştür.

XIX. Yüzyılda Azerbaycan'ın bu bölgesi Rusya tarafından işgal edildikten sonra ahalinin dinine de müdahale edilmeye başlanmıştır. Onlar Kuzeybatı Azerbaycan'da yani Car-Balaken ve İlisu Sultanlığı'nda Pravoslav Hristiyanlığını yaymak meselesine 1803 yılında buraların işgali zamanı başlamıştı. Bunun sonucuydu ki burada Albanların soyundan olan Müslüman İngiloyların bir kısmı Hristiyanlaştırılmıştır.

Bu bölge ile ilgili araştırmalar yapılırken ister istemez karşımıza Müridizm Hareketi, Şeyh Şamil, Hacı Murat çıkıyor ve çıkacaktır. Çünkü yirmi beş sene Çar rejimine karşı cihat etmiş Şeyh Şamil'in ve Müridizm'in devamcıları buralarda da özgürlük mücadelesi uğrunda canlarını ortaya koyarak savaşmıştır.

Büyük Rus yazarı Lev Nikolayeviç Tolstoy'un eserine konu olmuş Gah ilinde başsız yatan Hacı Murat'ın mezarı, bölgede yaşanan tarihi olaylara şahitlik eden, Şamil ile ilgili kitaplarda adı geçen Zagatala Kalesi, Balakan, tarihi Car, tarihi az araştırılmış İlisu Sultanlığı hepsi bu bölgededir. Çalışma sonucunda da bu topraklarla ilgili çok önemli bilgiler ortaya çıkmıştır.

Nadir şahın ölümünden sonra Azerbaycan'daki hanlıklar, İlisu Sultanlığı ve Car-Balaken Cemaatlığı bağımsızlıklarını ilan etmişler ve hepsi ellerinden geldiği kadar Osmanlı Devleti ile iyi geçinmeğe çalışmıştır.

Azerbaycan ve Dağıstan hanlıkları arasında çıkan bazı anlaşmazlıklar Osmanlı Devleti'nin bu duruma müdahale etmesine sebep olmuş, Osmanlı, Rusya ve İran'ın bu durumu kullanmaması için birçok yollara başvurmuş ve bu sorunları çözmeye çalışmıştır. Konuyu araştırdığımızda görüyoruz ki Rusya'nın Kafkasya siyasetinde ve Dağlıların özgürlük mücadelesinde Osmanlı Devleti Kafkasya'dan tamamen yüz çevirmemiş, elinden geldiği kadar manevi destek olmaya çalışmış, Kafkasya'dan gelen elçiler güzel bir şekilde karşılanmış, onlara hediyeler verilmiş, masraflarının karşılanması sağlanmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti, onlardan yardım isteyen ve din kardeşleri olan Kafkas halklarından vazgeçemezdi, diğer taraftan da Rusya ile ilişkilerini sağlama almak zorundaydı.

Osmanlı Devleti, Azerbaycan-Dağıstan bölgesindeki yerli beylerin, hanların hükümranlığını tanıyarak bu bölgelerin kontrolünü her zaman elinde tutmaya çalışmıştır. Zaten bahsi geçen bölge Sünni olmalarından dolayı her zaman Osmanlı'ya sempati duymuştur ve bu durum onların daha da yakınlaşmasını sağlamıştır.

Osmanlı Devleti ile Car-Balaken bölgesinin XIX. Yüzyıldaki ilişkileri kültürel bağlarla yürütülmüştür. Bu yüzyıllarda bölgenin kalbinin Osmanlı Devleti Aliye'si ile atmasını buradaki belgelerden, mektuplardan, para birimlerinden de öğreniyoruz. Car-Balakenli din âlimlerinin davet alarak İstanbul'a gitmesi, hocalık yapması ayrıca Car-Balaken medreselerinde Arapça ve Farsçayla birlikte Osmanlı Türkçesi'nin de mükemmel şekilde öğretilmesi; başları çok sıkışınca Rus yönetimine "bizi Türkiye'ye gönderin" ifadesinin kullanılması Osmanlı Devleti ile bu bölgenin çok yakın münasebetleri olduğunu bir daha ortaya koymaktadır

KAYNAKÇA

Arşiv belgeleri

ZKM KP 4756

ZKM KP 5839

ZKM KP 6055

ZKM KP 6665

Kitaplar, makaleler, tezler

AHMET CEVDET PAŞA, *Tarih-i Cevdet, Osmanlı Tarihi, C. I*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.

AHMET, Cavit Bey, *Osmanlı-Rus İlişkileri Tarihi (Ahmet Câvid Bey'in Müntehabâtı)*, Hazırlayan: Adnan Baycar, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2004.

AHMET, Yüksel, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Osmanlı İstihbarat Ağı (I. Abdülhamid ve III. Selim Dönemleri)*, Dergah Yayınları, İstanbul 2014.

AKYÜZ ORAT, Jülide, Nebahat Oran Arslan, Mustafa Tanrıverdi, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kafkas Göçleri (1828-1943)*, Kafkas Üniversitesi, Kars 2011.

ALİYEV, Kemal, *Antiçınaya Kavkazskaya Albaniya*, Bakü 1992.

AL-KADARİ, Hasan, *Asar-i Dağıstan*, Çev. Musa Ramazan, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı, İstanbul 2003.

AŞURBEYLİ, Sara, *Bakü Şehrinin Tarihi*, Bakü 2006.

AŞURBEYLİ, Sara, *Şirvanşahlar Devleti*, Bakü 2006.

Azərbaycan Etnografyası, C. III, Bakü 2007.

Azərbaycan Sovet Ansiklopedisi, C. III, Bakü 1979.

Azerbaycan Tarihi, En Eski Tarihten M.S. III. Yüzyıl, C. I, Bakü 2011.

Azerbaycan Tarihi, III ve XIII. Yüzyıllar. C. II, Bakü 2007.

Azerbaycan Tarihi, XIII-XVIII. Yüzyıllar, C. III, Bakü 2007.

Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Lügati, Bakü 2007.

BADDELEY, F, John, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, Çev. Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1996.

BAKIHANOV, Abbasgulu Ağa, *Gülistani-İrem*, Bakü 1951.

BARTOLD, Vasiliy, *Dagestan, Soçineniya, C. III*, Mahaçkala 1963.

BENİĞSEN, Alexandre, *Sufi ve Komiser*, Çev. Osman Türer, Akçağ Yayınları, Ankara 1988.

BERKOK, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958.

BİLGE, Müfit, Sadık, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, Kitabevi, İstanbul 2015.

BİLGE, Müfit, Sadık, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005.

BÜNYATOV, Ziya, *Azerbaycan VII, IX. Yüzyıllarda*, Bakü 2007.

Büyük Sovyet Ansiklopedisi, C. XXVIII, 1954.

CAFEROĞLU, Ahmet, *Türk Kavimleri*, Enderun Kitabevi, 2. Baskı, İstanbul 1988.

CAVADOVA, Zerine, *Kuzeybatı Azerbaycan (Tarihi Demografik Araştırma)*, Bakü 1999.

Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 2. Kitap, Transkripsiyon, Zekeriya Kurşun, Seyit Ali Kahraman, Yüce Dağı, İstanbul 1999.

ÇERÇİ, Faris, *Gelibolulu, Mustafa, Ali ve Kühül-Ahbar'ında, III. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri, C. I*, Erciyes Üniversitesi Yayınları NO: 121, Kayseri 2000.

ÇİÇAGOVA, M, *Şamil Na Kavkaze i v Rossii*, 1889.

DÜMA, Aleksandr, *Kafkasya*, Bakü 2010.

EFENDİYEV, Oktay, *Azerbaycan Safeviler Devleti*, Bakü 2007.

EL-BELAZURİ, *Fütuhu 'l-Büldan (Ülkelerin Fethi)*, Çev. Mustafa Fayda, Birinci Baskı, Ankara 1987.

EL-CARİ, Molla Muhammed, *Car Salnamesi*, Çev. Ziya Bünyatov, Bakü 1997.

ERKAN, Süleyman, *Kırım Ve Kafkasya Göçleri, (1878-1908)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Kafkasya Ve Orta Asya Ülkeleri Uygulama Ve Araştırma Merkezi, Trabzon 1996.

FATSA, Mehmet, *Tasavvufta Mekki Kolu*, İstanbul 2000.

FERZELİBEYLİ, Şahin, *Azerbaycan ve Osmanlı İmparatorluğu (XV-XVI Yüzyıllar)*, Bakü 1995.

FERZELİBEYLİ, Şahin, *Azerbaycan XV-XVI. Yüzyıllarda (Hasan Bey Rumlu'nun "Ehsenüt Tevarih" eseri üzerine)*, Bakü 1983.

FERZELİBEYLİ, Şahin, *XV. Yüzyıl Azerbaycan Devletlerinin Kuruluşu*, Bakü 2003.

GABUNİNA, *General Uslar i Kavkazskiye Yazıki*, Exo Kavkaza, 1992.

GELİBOLULU, Mustafa Ali, *Nusret-Name*, Hazırlayan, Mustafa Eravcı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.

GÖKÇE, Cemal, *Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti*, Doktora Tezi, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını No:1, İstanbul 1979.

GÜNAY, Hacı Mehmet, "Vakıf", *DİA*, C. XLII, İstanbul 2012, ss 476-479.

HACIELİ, Şirinbey, *Kuzeybatı Azerbaycan; İngiloylar*, Bakü 2007.

HALAYEV, Zahit, *Etnopolitiçeskaya İ Kulturno-Religioznaya İstoriya Dagestanoyazıçnıh Narodov Alazanskoy Dolını v XVI-XVIII vv*, Mahaçkala 2012.

HAMMER, J. Von, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, C. II*, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2013.

HAMMER, Moşe, Şamil, *Musulmanskoye Tsarizmu, Zavoyevaniye Çeçni i Dagestana*, Moskova 1998.

HOCE ZEYNAL ABİDİN, Ali Abdi Bey, *Şirazi, Tekmiletül-Ehbar (Safevi Devri-Şah İsmail ve Şah Tahmasb)*, Bakü 1996.

İlmi Eserler, C. XX, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü 2007.

İSKENDER Bey Münşi Türkman, *Dünyanı bezeyen Abbas'ın Tarihi (Tarihe-Aleमारaye-Abbasi)*, Çev. Ferzelibeyli Şahin, Bakü 2010.

KALANKATUKLU, Moisey, *Albaniya Tarihi*, Bakü 2006.

KARPAT, Kemal, *Osmanlı Nüfuzu (1830-1914) Demografik Ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları 133, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul 2003.

KAYAYEV, Ali, *Teracimi-Ulemayi Dağıstan*, Ankara 2012.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas-İllerini Fethi (1451-1590)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Tarihçe-i (Gazavat-i) Dağıstan*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2000.

KOTSEBU, Mavrikiy, Yevstafyeviç, *Svedeniya o Djarskih Vladeniyah 1826*, Moskova, 1858,

KÖPRÜLÜ, Fuat, "Azerbaycan", *İslam Ansiklopedisi, C. II*, MEB, İstanbul 1979.

- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1990.
- KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Osmanlı- İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993.
- LOCKHART, Lawrence, *İnqeraz Selseleyi Safeviye*, Çev. İsmail Dowlatshahi, Entesharat-e Elmi va Farhangi, Tehran 2004.
- LUXEMBOURG, N, *Rusların Kafkasya'yı İşgalinde İngiliz Politikası ve İmam Şamil*, Çev. Sedat Özden, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1998.
- MAHMUDOV, Yakup, *Kuzeybatı Azerbaycan*, Bakü 2011.
- MAHMUDOV, Yakup, ŞÜKÜROV, Kerim, *Azerbaycan Uluslararası İlişkileri ve Diplomasi Tarihi, Devletlerarası Anlaşmalar ve Diğer Harici Siyaset Aktları (1639-1828)*, Bakü 2003.
- MEHMETOV, İsmail, *Türk Kafkası'nda Siyasi ve Etnik Yapı, Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, Ötüken, İstanbul 2009.
- MEMMEDLİ, Akif, *Balaken-Zagatala Bölgesi; Tarihi Etnoğrafyası*, Bakü 2001.
- MEMMEDLİ, Akif, *Mabedler Diyarının Tarihi*, Bakü 1999.
- MEMMEDOVA, Feride, *Azerbaycan'ın Siyasi Tarihi ve Tarihi Coğrafyası*, Bakü 1993.
- MUHAMMED, Tahir, *Şeyh Şamil*, Bakü 1992.
- MUSTAFAZADE, Tofiq, *XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyılın başlarında Osmanlı-Azerbaycan İlişkileri*, Bakü 2002.
- MÜMTAZ, Tarık, Göztepe, *“Dağıstan Aslanı” İmam Şamil*, 9. Baskı, İstanbul 2013.
- NECEFOV, Ekber, *Selçuklu ve Atabey*, Bakü 2010.
- NİYAZOV, Ahmet, *XIX. Yüzyıl Azerbaycan'ın Kuzeybatısında (Ganih-Hefteran Vadisi) Dini Hayat, İlim ve Medreseler*, Bakü 2016.
- ODER, Kerim, *Azerbaycan*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1982.

Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan Ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları Arası), T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 3, Ankara 1992.

PETRUŞEVSKİY, İlya, Pavloviç, *Azerbaycan XVI-XVII. Yüzyıllarda*.

PETRUŞEVSKİY, İlya, Pavloviç, *Djaro-Belokanskiye Volniye Obşestva v Pervoy Polovine XIX. veka*, II. İzdaniye, Mahaçkala 1993.

PİRİYEV, Vagif, *Azerbaycan Tarihi Siyasi Coğrafiyası*, Bakü 2006.

RESULZADE, Mehmet Emin, *Kafkasya Türkleri*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993.

RIHTIM, Mehmet, HALİLİ, Fariz, *Mevlana İsmail Siraceddin Şirvani*, Bakü 2011.

SAKHURİ, Osman Efendi, *Tuhfetu-l Ehbabi-l Halidiye fi şerhi-l gasideti-l Mahmudiye*, Timurhanşura 1914.

SARAY, Mehmet, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi Serisi-1, İstanbul 1993.

SAYDAM, Abdullah, *Kırım Ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Türk Tarih Kurumu, 2. Baskı, Ankara 2010.

SOLTANOV, Cihangir, SOLTANOV, Cavanşir, *Million Roz ili İstoriya Geroyev i Roz Uhodyaşşaya Ot Slavi k Zabveniyu*, Novıy Druk, Kiyev 2014.

STRABON, *Geografiya*, 1964.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları*, Ana Yayınları, İstanbul 1980.

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar, (Tarihleri, boy teşkilat destanları)*, Bakü 1992.

ŞABANOĞLU, Muhammed, *Tala'nın Yastı Yolu*, Azerbaycan Milli Ansiklopedisi Neşriyatı, Bakü 2001.

TAVKUL, Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

TOGAN, Zeki, Velidi, *Azerbaycan Tarihi Coğrafyası*, Bakü 2009.

ULUDAĞ, Süleyman, *Müridizm*, İslam Ansiklopedisi.

UZUNÇARŞILI, İsmail, *Osmanlı Tarihi, IV. C. I. Bölüm, 2. Baskı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1978.

UZUNÇARŞILI, İsmail, *Osmanlı Tarihi, XVI. Yüzyıl Ortalarından XVII. Yüzyıl Sonuna Kadar, C.III, 2. Kısım, 3. Baskı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1982.

YANAR, Savaş, *Türk-Rus İlişkilerinde Gizli Güç Kafkasya, IQ Kültür-Sanat Yayınları*, İstanbul 2002.

YILDIZ, Muharrem, *Dünden Bugüne Kafkasya*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2006.

YILMAZ, Ömer, Faruk, *Belgelerle Osmanlı Tarihi, C.III, 2. Baskı*, Fatih Yayınları, İstanbul 2000.

ALİYEVA, İrade, “XIX. Yüzyılda Çar Rusyası’nın Azerbaycan’ın Kuzeybatı Bölgesinde Hıristiyanlık Yayımak Siyaseti ve İngilizler”, *Uluslararası Bilgi Şöleni, Bildiriler*, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri, 2. Baskı, Ordu 2011, s. 53-58.

KARLA, Serena, “Moye Puteşestviye”, *Gobustan Dergisi* 34, 1985

LETİFOVA, Elvira, “Bağımsızlık Döneminde Azerbaycan’da Türklerin Kafkasya Tarihinde Rolü İle İlgili Yeni Kavrama Dair”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, II. C, Sayı 5, Mayıs 2015, s. 11.*

LETİFOVA, Elvira, “İlisu Sultanlığı: Yaranması, Arazisi, Sınırları”, *İlmi Eserler, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, XX. C, Bakü 2007.*

LETİFOVA, Elvira, “Kafkasya’nın Bazı Türk Toponimlerine Dair (Azerbaycan’ın Kuzeybatı Bölgesi ve Güney Dağıstan Örneğinde)”, *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi, C. I, 2. Sayı, Mayıs 2014.*

- LETİFOVA, Elvira, “Rusya İmparatorluğu’nun XIX. Yüzyılda İzlediği Sömürgecilik Siyasetine Karşı Kafkasya Halklarının Mücadelesinde Azerbaycan İlisu Sultanlığı’nın Rolü”, *Yeni Türkiye*, 74/2015, s. 488-492.
- MAHMUDOV, Yakup, “Dede Korkut Yurdu’nun Kadim Sakinler”: Azerbaycanlılar, *Altay Dünyası Dergisi*, 1999, s. 119-133.
- MAHMUDOV, Yakup, LETİFOVA, MEMMEDOVA Elvira, Arzu, “XIX. Yüzyılda Çarizm’in Kuzeıbatı Azerbaycan’da Pravoslavlaştırma Siyaseti ve Pravoslav Kilselerinin İnşası Tarihinden”, *İlmi Eserler, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, XX. C*, Bakü 2007, s. 13-14.
- MEMMEDOVA, Arzu, “Car-Balaken Cemaatliğı’nin Yaranması, Arazisi, Sınırları”, *İlmi Eserler, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü, XX. C*, Bakü 2007, s. 163-164.
- MEMMEDOVA, Arzu, “Demokrasi ve İnsan Hakları Eğitiminde Tarihsel Deneyimlere Başvurmanın Önemi (Azerbaycan Örneğinde)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, C.1, Sayı:3*, Ağustos, 2014.
- NİYAZOV, Ahmet, “XIX. Asırda Kafkasya’nın Dini Hayatında Trabzon İzleri”, *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Trabzon’da Dini Hayat Sempozyum Bildirisi*, 8-10 Ekim, 2015.
- ÖNDER, Mehmet, “Konya Mezar Taşlarında Şekil ve Süsleme”, *Türk Etnografya Dergisi*, 12. Sayı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1970, s. 5-16.
- RIHTIM, Mehmet, “Azerbaycan Tarihi İçin Kaynak Bir Eser: Şecaatname ve XVI. Asırda Bakü”, *Journal of Gafgaz University, Number 20*, 2007. s. 34-42.
- SOLTANOV, Cihangir, “Tarihi Zagatala Dairesi’nde Cazba Tarikati; Bazı Yorumlar ve Mülahizeler”, *Bakü İslam Üniversitesi Zagatala Şubesi’nin İlmi Mecmuesi, Sayı 4*, Bakü 2009.

SÜLEYMANOVA, Sevda, “XVIII. Yüzyılda Osmanlıların Azerbaycan’daki Faaliyetinin Arap Dilinde Yazılı Yerel Kaynaklarda Tasviri”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. C, I. Kısım*, 4-9 Ekim, Ankara 1999.

TEMİZKAN, Abdullah, “Kuzey Kafkasya Müridizmi, Müridizmin Yayılma Stratejisi ve Feodal Beylerle İlişkileri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C. IX, Sayı 2*, ss. 165-190, İzmir 2009.

TEMİZKAN, “Kuzey Kafkasya’da Müridizmin Kurumsallaşması ve Gazavat”, *Karadeniz Araştırmaları, Bahar 2010, Sayı 25*, ss. 77-92.

YAĞCI, Zübeyde, Güneş, “Kuzey Kafkasya’nın Uluslararası Lideri: Sefer Zaniko”, *Bilig, Kış 2016, Sayı 76*, ss. 59-85.

CEYHAN, Şamil, *Osmanlı Devleti-Dağıstan İlişkileri (1830-1864)*, Gazi Üniversitesi Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004

DEDEYEV, Bilal, *XV. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri*, Selçuk Üniversitesi Doktora Tezi, Konya 2004.

İnternet Kaynakları

<http://daghestan.tr.gg/T.ue.rkiyede-ki-Dag%26%23305%3Bstan-K.oe.yeri.htm> erişim tarihi: 08.10.2016

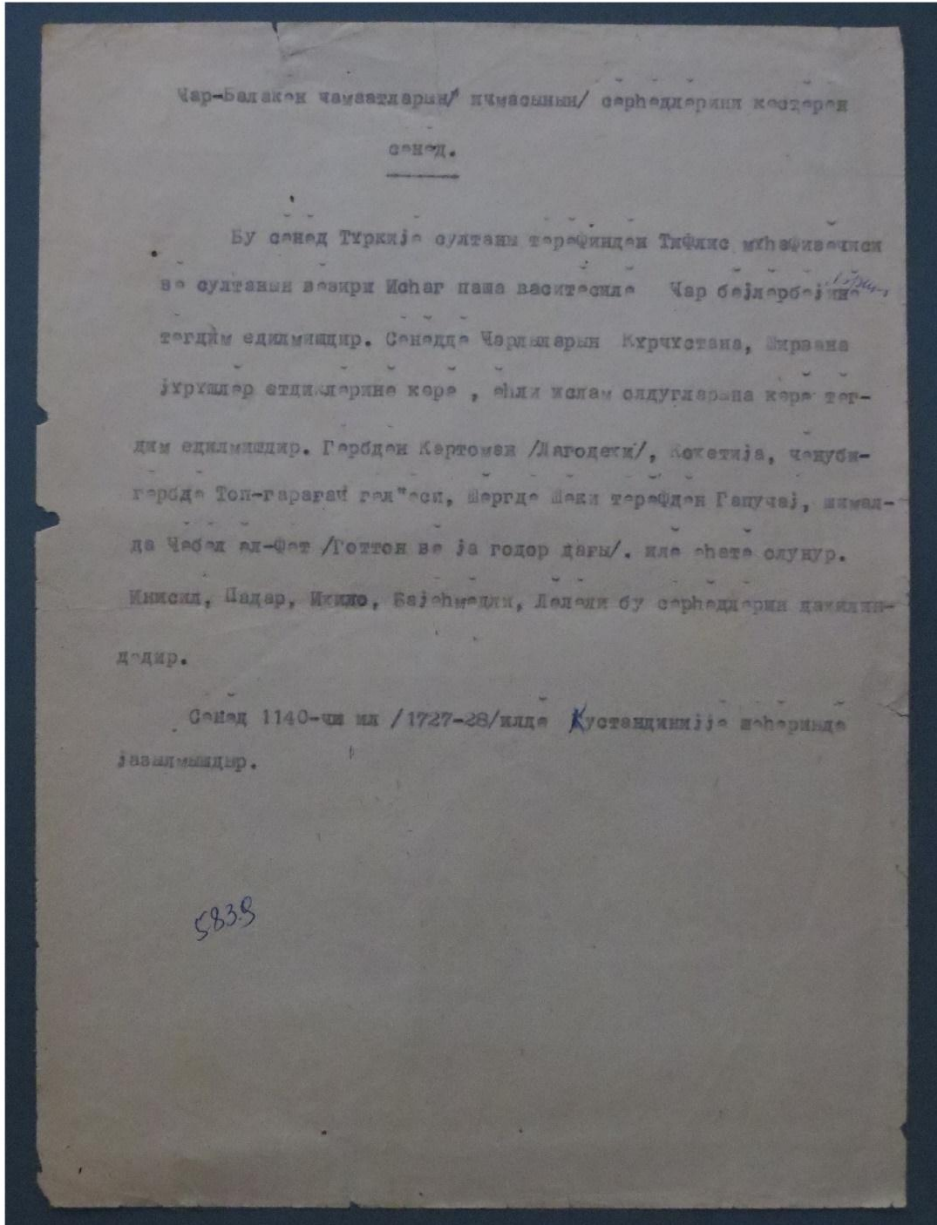
http://www.nartajans.net/site/haberler_2890_dagistan_kokenlilerin_turkiye_de_yasadiklari_sehirler_ve_yerlesim_ye.html erişim tarihi: 08.10.2016

<http://bilgesultan.com/İslâm/news.php>, erişim tarihi: 19.08.2016

EKLER

EK 1: Sultan III. Ahmet'in Tiflis muhafızı İshak Paşa aracılığı ile Car-Tala'ya gönderdiği mektubun sureti, 1727/1728.

Kaynak: Zagatala Tarih Diyarşinaslık Müzesi, ZKM KP 5839.

EK 2: III. Ahmet dönemine ait altın sikke.

Kaynak: Zagatala Tarih Diyarşinaslık Müzesi. ZKM KP 4756.

Sultanul-Berreyn Xaganu'l – Behreyn es Sultan İbn es Sultan.

(İki kıtanın sultanı, iki denizin hakanı, Sultan oğlu Sultan).

*Azze Nasruhu Duribi fi Mısra.
Yardımi bol olsun. Mısırda basılmıştır.*

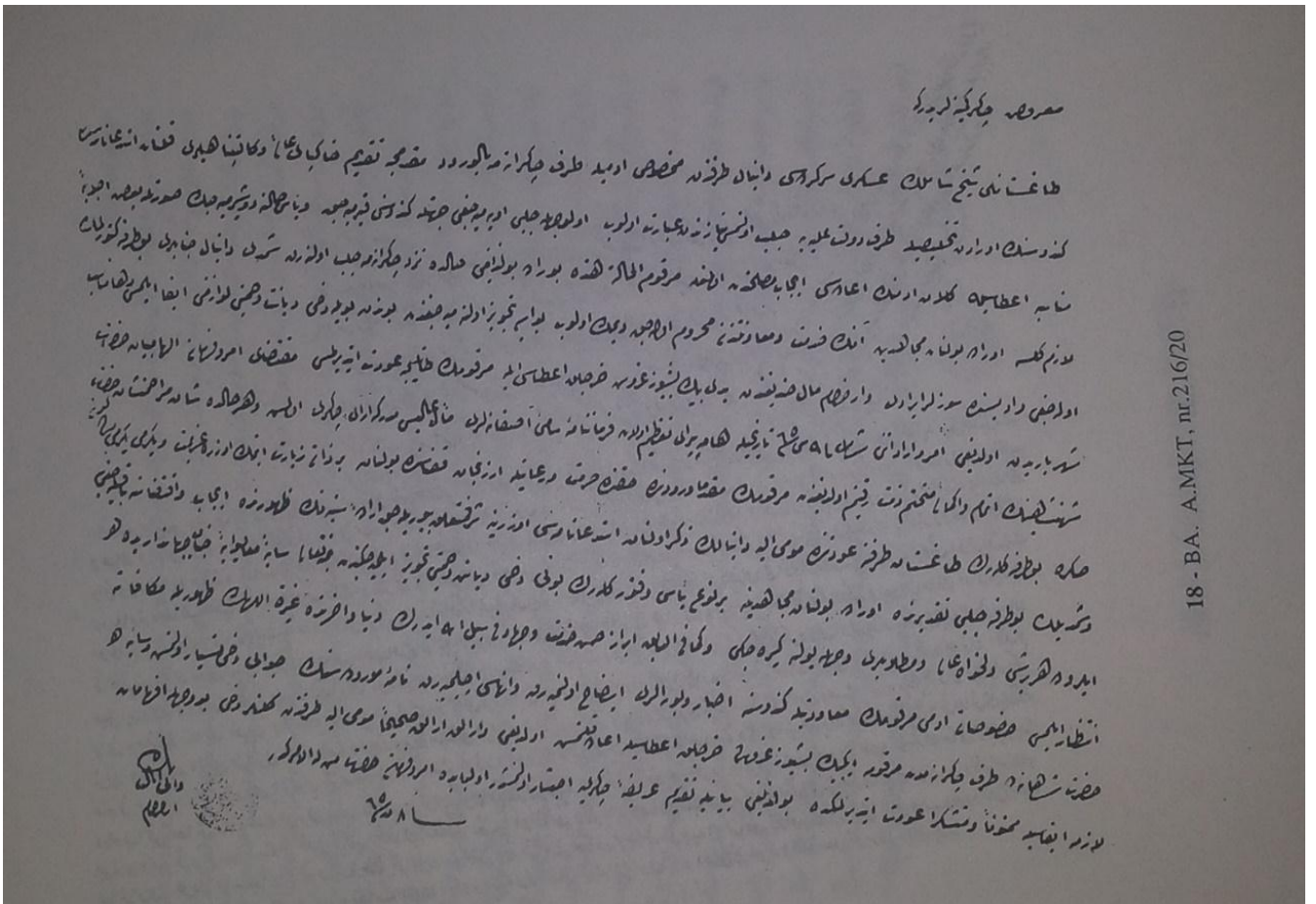
EK 3: Ahıska (Çıldır) Valisi Süleyman Paşa'nın Car Müslümanlarına gönderdiği mektup.

Kaynak: Zagatala Tarih Diyarşınaslık Müzesi ZKM KP 6055

الحمد لله والصلوة على نبيه
صلى الله عليه وسلم
والحمد لله والصلوة على نبيه
صلى الله عليه وسلم
الحمد لله والصلوة على نبيه
صلى الله عليه وسلم
الحمد لله والصلوة على نبيه
صلى الله عليه وسلم
الحمد لله والصلوة على نبيه
صلى الله عليه وسلم

EK 4: Şeyh Şamil'in askeri serkerdesi Danyal'ın (Sultan) kendisinin Devlet-i Aliyye'ye celb olunması isteğinin şimdilik uygun olmayacağıyla ilgili belge.

Kaynak: Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992.

EK 5: Tiflis ve Dağıstan Bölgesindeki Halkın Osmanlı ve Rus Devletlerine Karşı Hissiyatını Bildiren Rapor.

Kaynak: Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908 Yılları), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992.

موضوع تو بندیر که
بوزنه مقدس کتبی و الخی افاده اولینی و جهله روسیه لوندک کاغذیه اجنکه کدنه سی المهب فیه بااد و طابعتیه
مد مصطفی نام کنه اولوی قضا زبورل برقی سنده ماون انه کاغذیه جدایی با زیلوب اول طرفه عاده کی
یا ریشتری انجه بله خنیه کده مع سوزم وارد دیر و کدنه زردیکی جهل و خنیه روسیه لوندک حالته سوال
اوله کدوسی مساله اولیغنه درونی اظهار و شود جهله تقییر برکه تقییر کاسنده قرله هیلیم و ازانیه
جیدی روسیه لوندک رو کدانه اولیغدر انجه هوزله علیه طرفه روسیه لوندک رسمتک هوزولیه تجا و کدونه
بیشی دیر موزر بکوج تقییر کدکه معجم این اغاری یا نه جم ایزوب فالزده امر کلوزیه نرم لیم بر ایزوب
دیر لک جمله سنده قانع در بر رهیدی اوزیا و اولیغنه الملح هوزایل اغاری تقییر معودت انجمنه
صورتا بدیه سوز و رشده در و ندره اتح و شوب عجمه اسدیه جهله کتبی هبله قضاوه جیدی بو طرفه
قا مود عا که بیف ایزه جهله کتبی و زالی و کوروی ایجه اهنامدی اولیغ ارضه مع کلید عکر موزوی
و با نفع نظریه الخ افیز کوروی اوزریه شفقنای عجمی بوره جهله تقییرده نواز بولوغنه بدورده نوز
و ارقونی کوروی و زالی طرفه کدنه کتبی و با خود اول طرفه خونی اولیغی صورتی در طرفه خنیه
اوزریه معجم ایزه کتبی تقیر و زالی و کمال نموده تقدر عا که اولیغی و قه غوری اواج ایزدی در
عولیه و نفا تقییر اوظانه مونی اغانک در قسوده مسانه ادله هی جیدی کتبی تقییر طرفه قریغ
طرفه رسول هاسوس و رود ایزوب انک رخی تقیری طاعتیه ایتم روسیه لوندک مصالحی اولیغنه
زاس حدود لیزه جاری نهر قانقنه بر طرفه طاعتیه هلسک اولیغنه بلک در طواری کیمج صورت
ایزور لیزه جری سیدایتم روسیه لوندک اولیغدر اغای ضبط اتمج و بوجهنه طاعتیه کتبی ایغی
قا تقییر روسیه لوندک مد خطه ایغونه بلک در سادیه می سردی اول طرفه حدود با شه کوزر مع
دیر حال طاعتیه ایغیه مایریم طواری عجمی جا کزیه لسانا افاده ایز و کدنه تجر هبارت اولیغی اویغره
امرو فانه مه داندو کدر ایغی

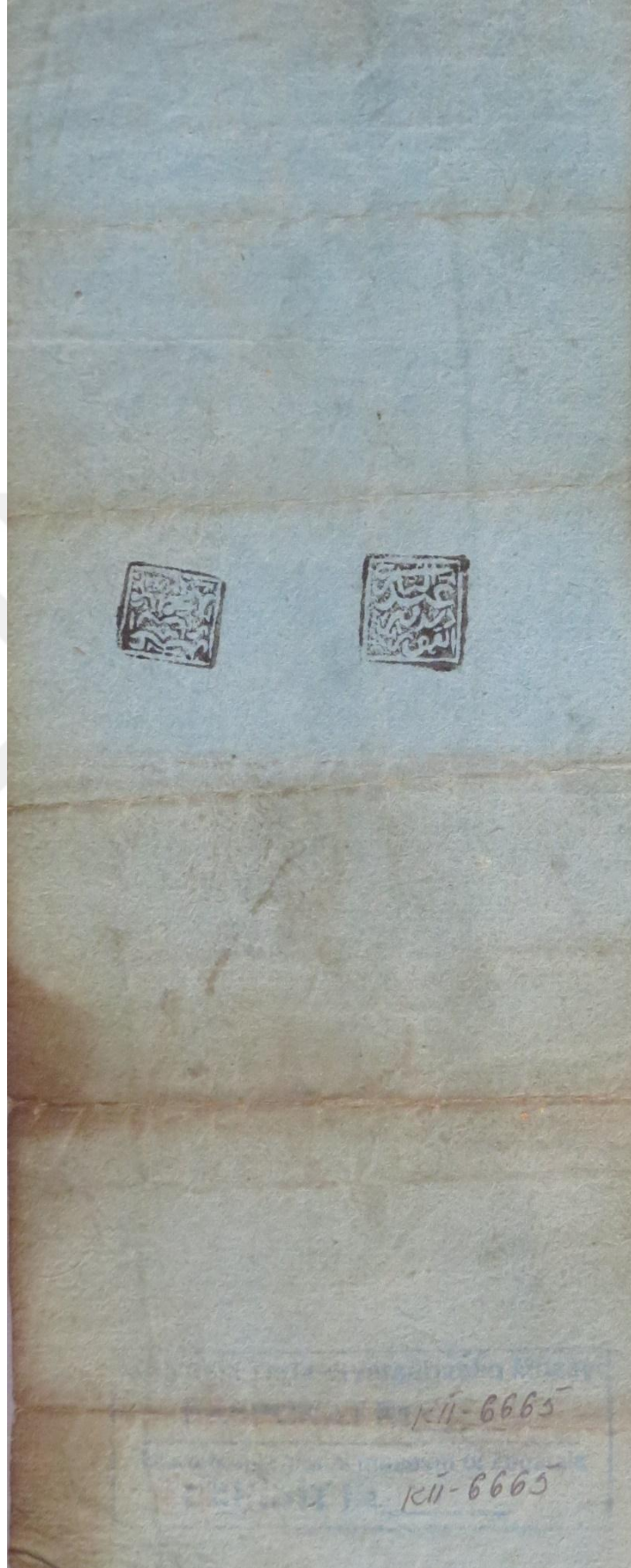

EK 6: Daşdemir Kuhe tarafından 1828 yılında vakfedilmiş toprak arazisine ait mühürlü belge. (Yazılı ön tarafı).

Kaynak: Zagatala Tarih Diyarşinaslık Müzesi ZKM KP 6665

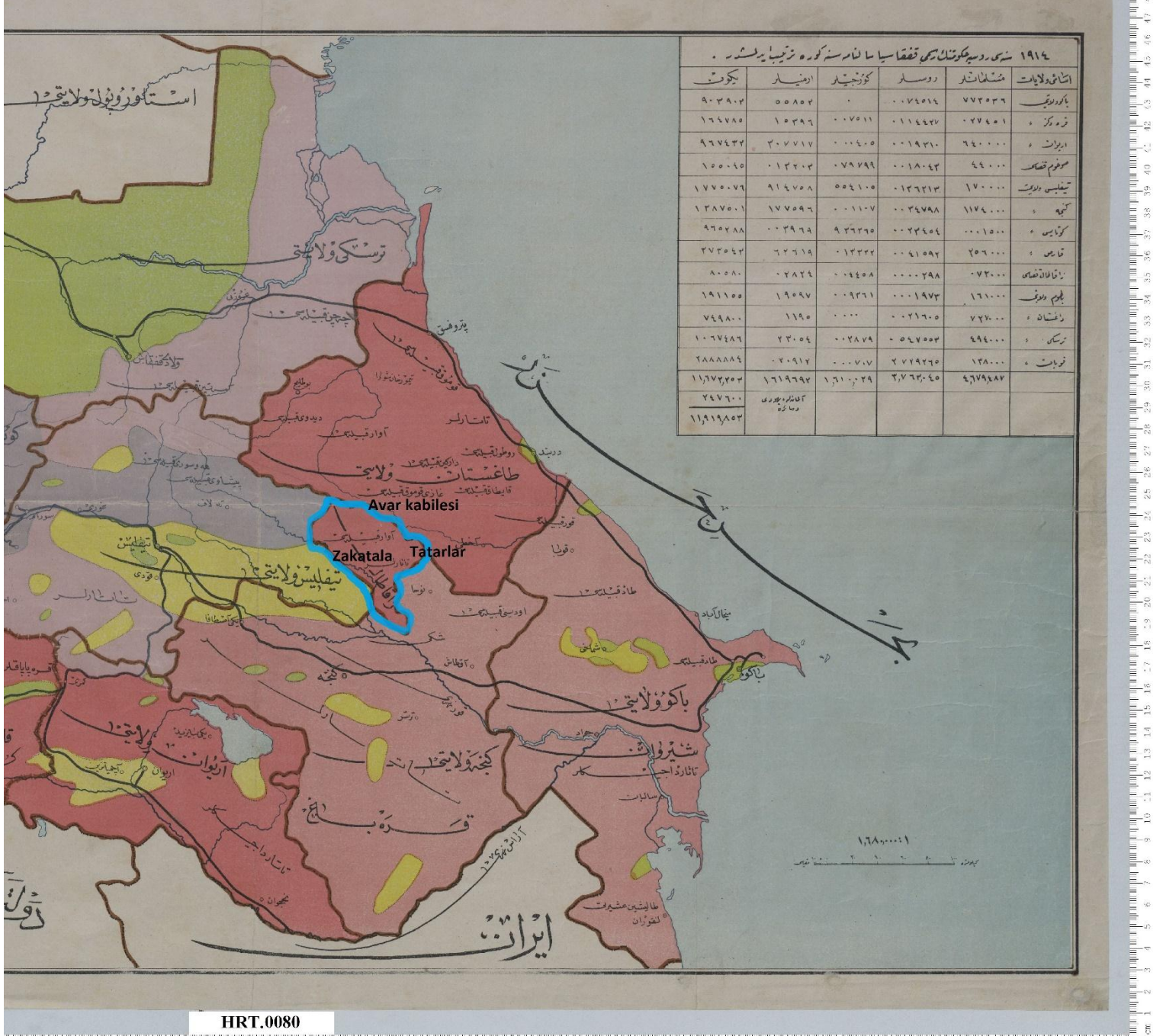
بِسْمِ اللَّهِ فَهَذَا السَّحْمُ وَاللَّهُمَّ انشأه جميع
الاشياء الحمد لله بنعمته ثم الصالحات وبعضه
وجلاله رضاح المقدسات وتذرع البليات
مذا ابيان ويدنا من بوقنا هذا الى يوم الغفلة
والنسيان فليكن وبعد فليكن معلوما لمن
لم يسمع ولم يحضر في المجلس فان ابنه سليمان
المرصوم بن سبهم على المشيخ بن سبهم على ورافيل
قد باعنا ارضها الملك لدمشقي كوخ بثمانية
عشر قروشا واشيخي تلك الارض بذلك القمت
بعقد صحیح صای صا ز مستهدما واهداف
ونم الغفلة والبيع في شهر اليمه الميارك شهر
دمضان في يوم الثلاثاء بعد الظهر بمشاده
ملا مراد وملاح بن حاج بن خان محمد وملا ابنا عبد الله
وانا الفقير المستغرق في مجد الذنوب علا محمد
بن عبد الله بن حاج كوخ شاهد والله على ما
نقول وكيله وشهيد والناجح في ذلك الوقت
في ١٢٤٤ سنة
ووقف دمشق كوخ تلك الارض بعد
الشري وقفا صحیح كاشعيا لابياع والابوك
والابرهنا فتمت بذلك بعد ما سمعنا قانا
انعم على الذين يبدلون الائمة

Belgenin mühürlü
tarafı

EK 7: XX. Yüzyılın başlarında eski Car-Tala topraklarının olduğu kısım mavi çizginin içinde gösterilmiştir.

Kaynak: Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

HRT.0080

EK 8: Zagatala’da bahsi geçen döneme ait bir mezar taşı.

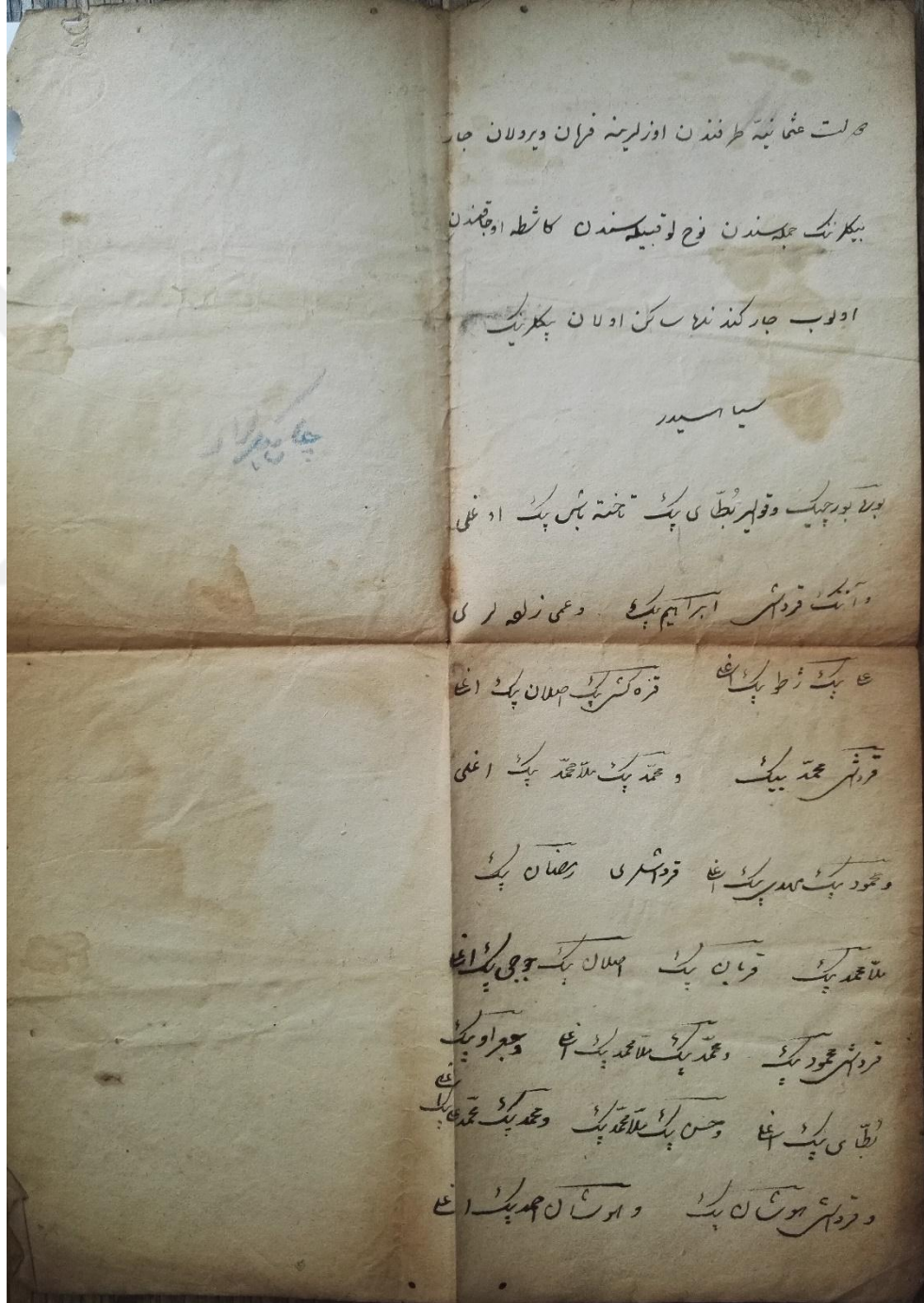
EK 9: Car-Balaken bölgesi Zaka-Tala olarak gösterilmiştir.

Kaynak: Fahrettin Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451 - 1590).

EK 10: Osmanlı Devleti tarafından gönderilen Car-Balaken beylerinin isimlerini gösteren liste.

Kaynak: Zagatala Car köyü Camisi

EK 11: Gandahlı Almazhan tarafından yazılarak Gandah mescidine vakfedilen Kehf cüzünün dua tertibatı.

Kaynak: Zagatala Tarih Diyarşinashık Müzesi ZKM KP 6684

EK 12: Eski Car-Balaken topraklarında bulunan ve bugün var olan yer isimleri.

ZAGATALA İLİ: Car, Aşağı (Yukarı) Çardaklar, Aşağı (Yukarı) Tala, Behmetli (Bey Ahmetli), Çobankol, Alibayramlı, Aliabad, Danaçı, Faldar, Göyem, Kepenekçi, Lahıc, Mamruh, Muğanlı, Mosul, Mazıh, Muhah, Suvagil, Gımır, Dardoggaz, Çökek, Sumaylı.

BALAKEN İLİ: Gabagçöl, İtitala, Şerif, Kateh, Püştetala, Kortala, Mahamalar, Gerekli, Gullar, Tülü, Talalar, Sarıbulag, Şambul, Gaysa, Halatala, Uzuntala.

GAH İLİ: Almalı, Ağyazı, Baydarlı, Celayer, Deymedağı, Fıstıklı, Güllük, Lekit, Leleli, Lelepaşa, Büyük (Küçük) Alatemir, Meşebaş, Oncalı, Marsan, İlisu-Konuk dağı, Sarıbaş-Göynükoba Mahallesi, Kıpçak, Gum, Tangıt, Tasmalı, Zerne, Zeyem, Şotavar, Şıhlar, Emircan, Alibeyli, Çüdüllü, Çınarlı, Gorağan, Gahmuğal.

EK 13: Car-Balaken bölgesinde yaşayan milletler:

Azerbaycan Türkleri (Muğallar), Ahıska Türkleri, Avarlar, İngiloylar, Kumıklar, Ruslar, Gürcüler, Ermeniler, Ukraynalılar, Sahur Lezgileri, Moldovanlar.

ÖZGEÇMİŞ

Terane Halilova 30.03.1988 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Zagatala ilinde doğdu. İlk, orta eğitimini ve liseyi Zagatala'da tamamladı. 2005 yılında Azerbaycan Devlet Kültür ve Güzel Sanatlar Üniversitesi Uluslararası Kültür İlişkileri bölümünü kazandı. 2010 yılında üniversiteyi bitirdikten sonra dört sene Zagatala Tarih Müzesi'nde çalıştı. 2014 yılında Sakarya Üniversitesi Osmanlı Müesseseleri Medeniyeti Tarihi Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans eğitimine başladı.

